

Sovietų režimo nacionalinės politikos bruožai Lietuvoje 1944–1953 m.*

Šio straipsnio tikslas – remiantis įvairių archyvų dokumentine medžiaga, naujausia Lietuvos ir užsienio šalių istoriografija, pamėginti ištirti ir apibūdinti komunistinio režimo nacionalinės politikos ypatumus ir bruožus, pristatyti ir apibendrinti pirminių tyrimų rezultatus. Rūpėjo atsakyti į klausimą, kokie veiksniai, priežastys ir aplinkybės lėmė nacionalinę politiką, kokia buvo jos specifika ir kokius sovietinės vadovybės interesus galima joje įžvelgti.

IVADAS

Daugelį dešimtmečių Sovietų Sąjungos totalitarinė sistema Lietuvoje formavo sovietinio piliečio tapatybę ir mentalitetą. Lietuvai atgavus nepriklausomybę, tapo labai aktualu nustatyti, apmąstyti ir įvertinti šio proceso, kuris dažnai buvo vadinamas internacionaliniu ugdymu, padarinius. Sovietų valdžios pokario metais Lietuvoje vykdyta nacionalinė politika – dar ne visai išsamiai išgvildenta tema. Labai trūksta tyrimų, kurie nagrinėtų etninius santykius (ypač Vilniaus krašte, kur įvairių tautybių migracijos procesai, etniniai, demografiniai ir politiniai pokyčiai

buvo išskirtiniai) ir komunistinio režimo poveikį jiems.

Straipsnyje panaudota Lietuvos ypatingajame (toliau – LYA), Lietuvos Respublikos Vyriausybės kanceliarijos (toliau – LRVKA) ir Lietuvos centriniame valstybės (toliau – LCVA) archyvuose saugoma dokumentinė medžiaga. Trūkstant šaltinių ir tyrimų, nebuvo išnagrinėtas sovietų valdžios požiūris į kai kurias etnines grupes (karaimus, totorius, baltarusius), nepavyko rasti tvirtai pagrįsto atsakymo į kai kurias Vilniaus krašto lenkų protegavimo problemas. Etniniai santykiai aptarti tik bendrais bruožais. Rengiant išsamesnę studiją, būtina susipažinti su Rusijos Federacijos centriniais archyvais, išstudijuoti daugelį Lietuvos SSR vyriausybės dokumentų.

Lietuvos istoriografijoje pažymėtini Vytauto Tininio¹ ir Liudo Truskos² darbai, kuriuose autoriai nušvietė partinių organizacijų ir valstybinių įstaigų rusinimo procesą, kadrų politiką, antisemitizmo kampaniją. Bronius Puzinavičius³ savo monografijoje „Sovietinis okupacinis režimas Lietuvoje 1953–1965 metais“ atskleidė Lavrentijaus Berijos naujosios nacionalinės politikos užkulsius Lietuvoje ir LKP CK reakciją į ją.

* Straipsnis parengtas vykdant Lenkijos Balstogės universiteto ir Vokietijos Nordost instituto bei Lietuvos istorijos instituto projektą „Kontynuacja i przełom w warunkach zmieniających się okupacji. Stosunki międzyetniczne w Białymstoku i Wilnie 1939–1941–1944/45–1953“. Modifikuotas straipsnio variantas bus spausdinamas Balstogės universiteto rengiamame straipsnių rinkinyje.

Arūnas Streikus⁴ nagrinėjo sovietinio režimo pastangas performuoti etninę lietuvių tapatybę, taip pat sovietinio režimo etninę politiką Rytų ir Pietryčių Lietuvoje. Autorius teigia, kad pirmaisiais pokario metais sovietinė valdžia vykdė Vilniaus krašto depolonizaciją, tačiau vėliau politiką radikaliai pakeitė lenkų protegavimo kryptimi, nes norėjo užkonservuoti lenkų ir lietuvių etninę įtampą, kuri būtų atsiradusi pradėjus kraštą lietuvinti⁵. Arūnas Bubnys⁶, Vitalija Stravinskienė⁷, Nastazija Kairiūkštytė⁸ ir Solomonas Atamukas⁹ paskelbė straipsnių apie komunistinio režimo politiką žydų ir vokiečių tautinių mažumų atžvilgiu, apie lenkų pagrindį ir repatriaciją 1944–1947 m. ir sudėtingus įvairių tautybių migracijos procesus Vilniaus krašte. Henrikas Šadžius¹⁰ rašė apie Visasąjunginės komunistų partijos (bolševikų) Centro komiteto (toliau – VKP(b) CK) Lietuvos biuro vaidmenį sovietizuojant respubliką ir slopinant nacionalinį pasipriešinimą. Petras Kalnias¹¹ atkreipė dėmesį į Lietuvos komunistų partijos (bolševikų) Centro komiteto (toliau – LKP(b) CK) 1950–1956 m. vykdytą lenkų tautinei mažumai palankią švietimo, kultūros ir kadrų politiką Pietryčių Lietuvoje. Jo nuomone, siekiant Vilniaus kraštą surusinti, kaip lengvinantis veiksnys buvo pasirinktas tarpinis lenkinimo etapas proteguojant lenkų etninę grupę.

Lenkijos istoriografijoje pažymėtini Piotro Eberhardto¹², Alicjos Paczoskos¹³, Piotro Niwińskiego¹⁴, Aleksanderio Srebrakowskio¹⁵ ir Jarosława Wołkonowskio¹⁶ darbai, kuriuose autoriai įvairiais aspektais nagrinėjo lenkų padėtį Vilniaus krašte XX a. viduryje. A. Srebrakowskio nuomone, lietuvių inteligentijos atstovų pareiškimai ir pastangos sulietuvinti Rytų ir Pietryčių Lietuvą ilgam atėmė galimybę abiem tautoms susikalbėti ir prisidėjo prie to, kad čia gyvenantys lenkai izoliavosi ir ėmė sieti save ne su Lietuvos SSR, bet su regionu, kitaip pasakius, priešinosi integra-

cijai¹⁷. Paminėtinas Irenos Mikłaszewicz¹⁸ straipsnis, kuriame aptariamai kai kurie svarbesni Lietuvos SSR valdžios politikos lenkų atžvilgiu aspektai. Autorės nuomone, LKP(b) vadovybė siekė sovietizuoti Vilniaus krašto lenkus ir, atsižvelgdama į pačių lenkų pastangas bei pageidavimus, sudarė galimybes plėtoti lenkų kultūrą ir švietimą¹⁹.

Per pastarąjį dešimtmetį užsienio (daugiausia Rusijos) istoriografijoje pasirodė nemažai darbų, nušviečiančių L. Berijos iškilimą į šalies lyderius, jo reformistinių politikos kursą, naująją nacionalinę politiką ir nušalinimą nuo valdžios²⁰. Pirmiausia reikia paminėti Jelenos Zubkovos²¹ monografiją „Pribaltika i Kremlj“, kurioje autorė, remdamasi Maskvos archyvais, nagrinėja SSRS vadovybės sovietizavimo politiką, jos sprendimų mechanizmus Baltijos valstybėse. Autorė nemažai dėmesio skiria centro nacionalinei politikai lenkų tautinės mažumos atžvilgiu ir Berijos planams sutautinti Baltijos respublikų valstybinį aparatą. Leonidas Maksimenkovas²² pirmą kartą paskelbė istorikų ilgai nerastą (ar neprieinamą) L. Berijos 1953 m. gegužės 8 d. pažymą SSKP CK Prezidiumui apie politinę visuomeninę padėtį Lietuvos SSR (žr. priedą p. 74) ir 1953 m. gegužės 16 d. pažymą SSKP CK Prezidiumui apie politinę visuomeninę padėtį Ukrainos SSR. Šie vertingi dokumentai padeda geriau suvokti L. Berijos subtilaus politinio žaidimo taktiką, pateikia gana patikimų žinių apie sovietų represijų mastą, tautinę valstybinio aparato sudėtį Lietuvoje ir Ukrainoje. Tynu Tannbergas parašė specialų straipsnį, aptariantį L. Berijos naujosios nacionalinės politikos iniciatyvas Baltijos respublikose ir Ukrainoje²³, tačiau kiek nekritiškai vertinantį L. Berijos pažymose išdėstytus teiginius (pvz., ten kalbama, jog 1953 m. Lietuvoje neva gyvavo stiprus pagrindis, kurio vietos valdžia nepajėgė palaužti). Minėti Lietuvos

ir užsienio istorikų darbai buvo panaudoti rašant šį straipsnį.

Darbo chronologines ribas lėmė keli istorijos lūžius ir tarpsnius žymintys dalykai: pirma, 1944 m. Lietuvą antrą kartą okupavę sovietai pradėjo kraštą sovietizuoti ir integruoti į Sovietų Sąjungą; antra, 1953 m. mirus Josifui Stalinui ir pašalinus iš valdžios L. Beriją, prasidėjo naujas SSRS politinės, socialinės ir ekonominės raidos etapas.

RUSINIMO KAMPANIJA IR KADRŲ POLITIKA

Sovietų Sąjungos vadovybė, siekdama didžiavalstybinių tikslų, Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje ir Moldovoje 1944 m. rudenį įkūrė vietinius VKP(b) CK biurus stalininei politikai įgyvendinti. Tai buvo specialios, nors ir laikinos (Lietuvoje veikė iki 1947 m. balandžio mėn.), partinės politinės institucijos, turėjusios iš esmės neribotus įgaliojimus ir atsiskaičiusios tik aukščiausiąjai partinei SSRS vadovybei²⁴. VKP(b) CK Lietuvos biuro (toliau – Biuras) pagrindinis uždavinys buvo kuo greičiau numalšinti čia gyvenančių tautų tautinį pasipriešinimą, sovietizuoti ir integruoti Lietuvą į Sovietų Sąjungos politinę, ekonominę ir socialinę sistemą. Vaizdžiai tariant, Lietuva buvo svetimkūnis, kurį reikėjo ištirpinti imperijos organizme. Šis centrinės valdžios darinys ypač aktyviai reiškėsi kadrų, kovos su „buržuaziniu nacionalizmu“ ir antisovietiniu lenkų bei lietuvių pasipriešinimu srityse. 1944–1947 m. tai buvo aukščiausioji valdžios struktūra Lietuvoje. Penkių asmenų (iš jų trys pagrindiniai buvo VKP(b) CK atsiųsti emisarai rusai) biurui vadovavo ortodoksinis stalinistas Michailas Suslovas, pagarsėjęs antilietuviškomis ir antisemitinėmis pažiūromis. 1945 m. gegužės 24 d. įvyko VKP(b) CK Lietuvos biuro specialusis posėdis, kuriame buvo

nutarta „laikyti svarbiausiu ir pirmaeiliu respublikos partinių, komjaunimo ir tarybinių organizacijų, NKVD ir NKGB organų uždaviniu tolesnį kovos su lietuviškaisiais ir lenkiškaisiais nacionalistais stiprinimą, spartesnį buržuazinio nacionalistinio pagrindžio demaskavimą ir likvidavimą bei visišką buožių nacionalistinių gaujų sutriuškinimą“²⁵. Po šio nutarimo visą tų metų vasarą Lietuvoje siautėjo milžiniška valstybės saugumo kariuomenė, kuri naikino partizanų būrius, žudė pagrindžio rėmimu įtariamus civilius gyventojus, trėmė pagrindžio narių šeimas ir vykdė kitokį terorą.

Lietuvoje, kaip ir kitose respublikose, buvo sukurta nomenklatūrinė kadrų sistema. Ji sustiprino valdymo aparatą, kuris prievarta diegė griežtai centralizuotą totalitarinį režimą. VKP(b) CK Lietuvos biuro aparatas buvo suformuotas iš centrinio VKP(b) CK aparato, SSRS ministerijų ir žinybų komandiruočių darbuotojų. M. Suslovas savo darbuotojams nuolat aiškino, kad „VKP(b) CK Lietuvos biuro sukūrimas, kaip ir tam tikro skaičiaus kadrų iš kitų sovietinių respublikų pasiuntimas į Lietuvą, yra broliškos paramos jaunai Lietuvos sovietinei respublikai išraiška“²⁶. Sovietinio režimo viešajame gyvenime skelbti „lenininio internacionalizmo“, „tautų draugystės“ šūkiai buvo atitrūkę nuo tikrovės, tačiau tapo neatskirama komunistų partijos ideologinio propagandinio darbo dalimi. LKP(b) vadovybė visuomet primindavo lietuviams, kad jie turi būti dėkingi „didžiajai rusų tautai“ už „neįkainojamą pagalbą kuriant socializmą“, tačiau negalėjo net užsiminti apie akivaizdų VKP(b) CK nacionalinės politikos kurso neatitikimą „lenininei nacionalinei politikai“.

Aukščiausieji respublikos vadovai – LKP(b) CK, partijos apskričių, miestų, rajonų komitetų pirmieji sekretoriai, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo, Ministrų Tarybos, komjaunimo, profesinių sąjungų

aukščiausieji veikėjai – buvo skiriami ir atleidžiami tik gavus VKP(b) CK sutikimą. Šios pareigybės (iš viso apie 275) priklausė VKP(b) nomenklatūrai²⁷. Buvo stengiamasi į visus vadovaujamus postus skirti ideologiškai patikrintus, komunizmui, partijai, J. Stalinui fanatiškai atsidavusius asmenis, nepuoselėjančius tautinių, pilietinių ar religinių siekių.

VKP(b) vadovavosi marksizmo-leninizmo ideologija ir didžiavalstybiniu rusų šovinizmu. Šalis buvo rusinama planingai ir keliomis kryptimis: vykdant atitinkamą kadru politiką, pasitelkiant švietimo, mokslo, kultūros įstaigas ir sovietinę kariuomenę. Lietuvoje svarbiausi rusinimo židiniai buvo LKP(b) CK aparatas, Glavlit (cenzūros institucija), represinės struktūros, kariniai komisariatai, sąjunginio pavaldumo žinybos, įmonės ir organizacijos²⁸. Visose aukštesniosiose įstaigose buvo kalbama ir raštvedyba tvarkoma tik rusų kalba. Kelių, vietovių pavadinimai buvo rašomi tik rusiškai, net mažiausių įstaigų iškabos buvo dvikalbės²⁹.

„Internacionalinės“ pagalbos kadrais sulaukta nuo pat pirmųjų sovietų grįžimo dienų. 1944 m. vietoj LKP(b) CK antrojo sekretoriaus lietuvio Vlodo Niunkos buvo paskirtas VKP(b) Maskvos srities komiteto sekretorius Aleksandras Isačenko, kuris turėjo prižiūrėti LKP(b) CK pirmojo sekretoriaus Antano Sniečkaus darbą. 1945 m. nušalinus lietuvių Aleksandrą Guzevičių, Lietuvos SSR valstybės saugumo ministerijai iki 1953 m. vadovavo vien rusai. 1944–1946 m. Lietuvos SSR prokuroras buvo rusas M. Baliasnikovas. Nuo 1944 m. gruodžio mėn. beveik visose LKP(b) grandyse partijos komitetų antrieji sekretoriai turėjo būti VKP(b) atsiųsti lietuviai tautybės žmonės³⁰. Lietuviais nepasitikėta. 1945 m. pradžioje Lietuvoje buvo tik 3,5 tūkst. komunistų, todėl socialinę atramą reikėjo formuoti ir iš atsiųstų patikrintų sovietinių kadru, gebėjusių kraštą pajungti

griežtai centralizuotai sistemai. Nuo 1944 m. vasaros iki 1945 m. balandžio 1 d. VKP(b) CK į Lietuvą atsiuntė 6116 darbuotojų (daugiausia rusų): 379 – į Liaudies komisarų tarnybą ir komisariatų, 2783 – į NKVD, 664 – į NKGB, 1986 – dirbti geležinkeluose (iš jų 1 tūkst. paskirti į vadovaujamus postus), 126 – į partines įstaigas³¹. Vėliau atvyko dar apie 12,3 tūkst. darbuotojų, taip pat daugiausia rusų. 1944 m. pabaigoje iš 76 LKP(b) CK aparato darbuotojų tik 61 proc. buvo lietuviai³². Į Lietuvą atsiųsti rusai, vadovaudamiesi didžiavalstybiniu rusų šovinizmu, laikė save vadovaujančiosios ir valdančiosios tautos atstovais.

LKP(b) CK 1944 m. IV, 1945 m. V–VI plenumuose buvo priimti politiniai nutarimai dėl „nepatikimų kadru valymo“. 1945 m. rugpjūčio 23 d. LKP(b) CK plenumo M. Suslovas paskelbė šūkį „iš sovietinio ūkinio aparato pašalinti priešiškus ir abejotinus elementus“³³. Po šio pranešimo politiškai nepatikimi „priešišku klasių“, „nacionalistinių“ ir „anti-sovietinių pažiūrų“ asmenys iš valstybinių institucijų buvo beatodairiškai atleidžiami. Motyvuojant nepakankama kvalifikacija ar kaltinant nacionalizmu, lietuviai buvo keičiami rusakalbiais. Tų pačių metų pabaigoje valsčių įstaigose lietuvių tebuvo 67 proc., miestų ir apskričių įstaigose – 61 proc., o respublikinės valdžios įstaigose – tik 35 proc. visų vadovaujančių darbuotojų³⁴. 1945 m. iš įvairių įstaigų buvo atleisti 7128 darbuotojai, iš jų dėl politinių priežasčių – daugiau kaip 4 tūkst.³⁵

1949 m. iš 13 LKP(b) CK biuro narių 5 buvo VKP(b) CK atsiųsti ir į atsakingus postus paskirti rusai: valstybės saugumo ministras (N. Gorlinskis, vėliau P. Kapralovas, P. Kondakovas) vadovavo kovai su lenkų ir lietuvių pogrindžiu, LKP(b) CK antrasis sekretorius (A. Trofimovas, vėliau V. Aro-novas) kontroliavo A. Sniečkaus veiklą ir bendrąją politinę padėtį Lietuvoje, Lietuvos

SSR Ministrų Tarybos pirmininko pirmasis pavaduotojas (V. Pisarevas) „globojo“ Mečislovą Gedvilą ir prižiūrėjo respublikos ekonomiką, LKP(b) Vilniaus miesto komiteto pirmasis sekretorius (A. Čistiakovas) prižiūrėjo sostinės visuomeninį ir politinį gyvenimą. Tokia tautinė sudėtis išliko iki 1953 m., kai pradėta vykdyti L. Berijos inspiruota naujoji nacionalinė politika³⁶.

Esant tokiai kadrų politikai, labai surusėjo vyriausybės, ūkinės ir kultūrinės įstaigos, o ką jau kalbėti apie represines NKVD–NKGB struktūras, kur absoliuti dauguma darbuotojų buvo iš svetur atsiųsti rusai. 1953 m. pradžioje centriniame Valstybės saugumo ministerijos aparate dirbo 496 operatyviniai darbuotojai, iš kurių tik 86 buvo lietuviai, iš 17 skyrių viršininkų – tik 1 lietuvis, iš 80 viršininkų pavaduotojų – tik 6 lietuviai, iš 87 rajonų saugumo skyrių viršininkų – 9 lietuviai, iš 87 milicijos rajonų skyrių viršininkų – 12 lietuvių, aukščiausieji valstybės saugumo vadovai – visi nelietuviai³⁷. Pokario metais beveik pusė nomenklatūrinių darbuotojų buvo ne lietuvių tautybės, daugiausia rusai.

Kaip nacionalinė komunistinio režimo politika veikė etninius rusų ir lietuvių santykius? Krašto rusinimas, prievartinis sovietizavimas, masinės represijos, pasipriešinimo minties slopinimas daugelį lietuvių nuteikė prieš atvykėlius rusus, kuriuos eiliniai gyventojai dažnai tapatino su agresoriais, kolonistais, primestos svetimos sistemos atstovais ir įtvirtintojais. Pogrindžio dalyviai manė, kad šie asmenys vykdo slaptą Maskvos planą, kuriuo siekia kolonizuoti Lietuvą ir asimiliuoti jos gyventojus. Antra vertus, atvykėliai rusai, ypač dirbantys ar tarnaujantys represinėse struktūrose, į lietuvius žiūrėjo įtariai, nepasitikėdami, neretai kaip į banditus ar net „vokiškai fašistinių elementą“. Lietuvių ir atvykėlių rusų santykiai buvo įtempti. Priešiškumą viena kitai ir tarpusavio nepasitikėjimą jautė abi tautos. Apie tai galima

spręsti tiek iš įvairias pareigas ėusių partijos veikėjų rusų, tiek iš represinių struktūrų atstovų pasisakymų. Antai kariniame dalinyje 1944 m. pabaigoje tarnavęs rusas Syčiovas laiške į Maskvos sritį rašė: „Gyventojai labai nesvetingi, daug kariškių nunuodijimo, nužudymo atvejų. Čia ir dieną nepereisi miesto neginkluotas. Poste baisu stovėti. [...] Iki šiol nepriprantame, labai didelė dalis gyventojų nusiteikę prieš.“³⁸ Panašių laiškų pašta kontroliuojančios sovietų saugumo struktūros užfiksavo ne vieną. Patekę Rusijos glūdumoje gyvenusiems giminaičiams, tokie laišakai tikriausiai kūrė lietuviui kaip fašisto, nacionalisto įvaizdį ir stereotipą. Net praėjus 40 metų (1986 m.) sovietinėje kariuomenėje šis stereotipas buvo labai gajus³⁹.

SOVIETŲ VALDŽIOS POLITIKA LENKŲ ATŽVILGIU

Po 1944 m. vasario 22 d. Anglijos parlamente Winstono Churchillio pasakytos kalbos J. Stalinas suprato, jog Vakarų sąjungininkai sutiks su tuo, kad rytinė pokarinės Lenkijos siena būtų nustatyta pagal Curzono liniją. Vėliau Jaltos konferencijoje taip ir įvyko. 1944 m. vasarą sovietams įsiveržus į Lietuvą, pagrindinė problema režimui įsitvirtinti Vilniaus krašte buvo stiprus ginkluotasis lenkų pasipriešinimas. Armijos Krajovos (toliau – AK) Vilniaus apygardos vadovybė, gausūs jos būriai kurį laiką tikėjosi, kad Vilniaus kraštas vėl atiteks Lenkijai, todėl smarkiai priešinosi sovietų valdžiai ir šaukimui į Raudonąją armiją. Komunistams reikėjo perimti krašto kontrolę, pašalinti galimybę tiek vietos lenkams, tiek Lenkijos vyriausybei emigracijoje tarptautiniu mastu kelti Vilniaus krašto teritorinės priklausomybės klausimą.

Susidarius tokiai padėčiai, VKP(b) CK vadovybė ir jos Lietuvos padalinys šiuos

uždavinius sprendė keliais būdais: 1) AK kovotojai buvo internuojami, mobilizuojami į Raudonąją armiją ir legalizuojami, 2) NKVD ėmėsi žiaurių represijų prieš lenkų pogrindį (masiniai suėmimai, įkalinimas, išsiuntimas į lagerius, vidaus kariuomenės karinės baudžiamosios operacijos), 3) lenkai buvo spaudžiami repatrijuoti į Lenkiją, tam buvo sudarytos sąlygos.

1944 m. liepos mėn. viduryje, vos spėjus užimti Vilnių, prasidėjo represijos prieš lenkų pogrindį. Liepos 17 d. buvo suimta AK Vilniaus–Naugarduko apygardos vadovybė. AK būriai pradėti internuoti. Iki rugpjūčio mėn. vidurio buvo nuginkluota beveik 8 tūkst. lenkų kariškių. Internavimo išvengė apie 7,5 tūkst. AK karių, kurie pasislėpė Lietuvoje ir Baltarusijoje. Dar apie 1 tūkst. AK kovotojų pasitraukė į Lenkiją⁴⁰. 1944 m. rudenį SSRS vyriausybė ir Lenkijos tautinio išsivadavimo komitetas pradėjo derybas dėl lenkų repatrijavimo iš Ukrainos, Lietuvos ir Baltarusijos. 1944 m. rugsėjo 22 d. Liubline Lenkijos ir Lietuvos SSR vyriausybės pasirašė susitarimą dėl Lenkijos gyventojų repatrijavimo iš Lietuvos SSR ir lietuvių – iš Lenkijos⁴¹. Iš pradžių išvykti į Lenkiją užsiregistravo tik apie 7 tūkst. žmonių. Tam įtakos turėjo lenkų pogrindžio trukdymai registruotis ir viltys, kad Vilniaus kraštas atiteks Lenkijai. Paskelbus 1945 m. vasario mėn. Jaltaje įvykusios konferencijos rezultatus lenkai suprato, kad Vilniaus kraštas atiteks sovietams. Repatriantų smarkiai padaugėjo. Sovietų saugumo teroras, masiniai suėmimai įbaugino lenkus, ir 1945 m. pavasarį išvykti į Lenkiją užsiregistravo jau 333 tūkst. žmonių⁴². Galimas daiktas, masiniu teroru ir spaudimu NKVD–NKGB vadovybė sąmoningai stengėsi priversti lenkus kuo greičiau išvažiuoti į Lenkiją ir taip sumenkinti AK socialinę bazę. Iki 1947 m. lapkričio mėn. iš Lietuvos repatrijavė 171 tūkst. žmonių. Dar 7–15 tūkst. žmonių atvyko į Lenkiją paleisti

iš lagerių, demobilizuoti iš Raudonosios armijos arba nelegaliai pereidami sieną⁴³. Nuo Lietuvos užėmimo iki 1945 m. gegužės 1 d. saugumiečiai sulaukė ir suėmė apie 13 tūkst. lenkų pogrindžio dalyvių⁴⁴. Tiek Lenkijos emigracinė vyriausybė Londone, tiek AK Vyriausioji komendantūra, tiek AK Vilniaus apygardos vadovybė blaiviai įvertino susidariusią geopolitinę padėtį ir 1945 m. pradžioje buvo išleistas įsakymas nutraukti kovą ir paleisti pogrindžio būrius. Suvokdami kovos neperspektyvumą ir neišvengiamą žūtį, 1945 m. pavasarį daugelis AK būrių pasirinko legalizavimąsi ir repatrijavimą. Tikslinga ir brutali sovietų valdžios politika lenkų atžvilgiu lėmė, kad galiausiai Vilniaus kraštas neteko daugiau kaip 200 tūkst. gyventojų. Antra vertus, į Vilnių ir Vilniaus kraštą iš Baltarusijos, Rusijos ir Ukrainos 1946–1947 m. atvažiavo ir čia įsikūrė 123 tūkst. lenkų, rusų ir baltarusių, ieškančių darbo ir geresnių gyvenimo sąlygų⁴⁵.

Išvažiavus inteligentams, išsilavinusiems žmonėms, t. y. sąmoningiausiai lenkų daliai, Vilniuje ir Vilniaus krašte smuko kultūrinis gyvenimas, ėmė labai trūkti lenkų kalbą mokančių švietimo darbuotojų. 1950 m. rugsėjo mėn. Lietuvoje dirbo VKP(b) CK Propagandos ir agitacijos skyriaus inspektorių grupė. SSRS Ministrų Tarybos pirminko pavaduotojas, VKP(b) CK sekretorius Georgijus Malenkovas tarnybiniu raštu buvo informuotas apie lenkų tautinės mažumos padėtį Lietuvoje. Inspektoriai nustatė, kad 1950 m. trečdalis Vilniaus krašto gyventojų buvo lenkai, o visoje Lietuvoje tada gyveno 10 proc. lenkų. 1949 m. pradėta uždarinėti mokyklas, nustota spausdinti leidinius lenkų kalba. Dar 1948 m. Lietuvoje buvo 200 mokyklų, kuriose lenkai galėjo mokytis gimtąja kalba. 1949–1950 m. visos šios mokyklos buvo pertvarkytos mokytį rusų ir lietuvių kalba, kartu nustota rengti šioms mokykloms lenkų mokytojus. 1950 m. Lietuvoje tebuvo

225 lenkai komunistai. Net tose Vilniaus krašto apskrityse, kuriose dauguma gyventojų buvo lenkai, partiniame ir sovietiniame aparate jų beveik nebuvo.

Visas šias inspektorių iš Maskvos išdėstytas problemas privalėjo aptarti respublikos vadovybė ir pasiūlyti būdus joms spręsti, todėl 1950 m. spalio 1 d. LKP(b) CK biuras sušaukė posėdį, kuriame, be kitų, buvo svarstomas klausimas „Dėl priemonių darbui su Lietuvos SSR gyventojais lenkais gerinti“. Buvo priimtas visas sisteminių priemonių kompleksas. Biuras nutarė Vilniaus krašte organizuoti lenkų tautybės vaikų mokymą gimtąja kalba pradinėse, septynmetėse ir vidurinėse mokyklose, priėmė nutarimą prašyti VKP(b) CK leisti: a) 1950 m. organizuoti kursus 150 žmonių, mokančių lenkiškai ir turinčių vidurinį išsilavinimą, siekiant parengti iš jų lenkų mokykloms I–IV klasių mokytojus, b) 1951 m. sausio 1 d. atidaryti mokytojų seminariją su poskyriu, rengiančiu mokytojus lenkų pradinėms mokykloms, kasmet priimant į pirmą kursą 90 žmonių, c) 1951 m. atidaryti mokytojų institutą su V–VII klasių mokytojus lenkų mokykloms rengiančiu poskyriu, d) padidinti Vilniaus srities partijos komiteto lektorių grupę 3 etatais ir Eišiškių, Naujosios Vilnios, Nemėnčinės, Pabradės, Šalčininkų, Širvintų, Švenčionių, Trakų, Vievio ir Vilniaus rajonų partijos komitetuose įsteigti lektoriaus ideologiniam propagandiniam darbui, mokančio lenkų kalbą, pareigybę, e) 1950 m. LKP(b) Vilniaus srities komitete surengti kursus 100 lenkų kalbą mokančių agitatorių. Be to, LKP(b) CK biuras priėmė nutarimą prašyti VKP(b) CK įpareigoti: a) Ukrainos SSR švietimo ministeriją parengti, o Centrinę poligrafijos leidyklą (Glavpoligrafizdat) prie SSRS Ministrų Tarybos 1950 m. išspausdinti vadovėlių lenkų mokykloms, b) Užsienio kalbų literatūros leidyklą 1951 m. išspausdinti lenkų kalba ne mažiau kaip 15 marksizmo-

leninizmo klasikų kūrinių ir 5 grožinės literatūros kūrinius Lietuvos SSR gyvenantiems lenkams, c) Centrinę poligrafijos leidyklą prie SSRS Ministrų Tarybos suteikti pagalbą Lietuvos SSR pedagoginės, politinės ir mokslinės literatūros leidykloms apsirūpinant kadrais, galinčiais leisti knygas lenkų kalba, d) SSRS kinematografijos ministeriją pasirūpinti, kad Lietuvos SSR gyventojai lenkai žiūrėtų tarybinius filmus su lenkiškais subtitrais arba dubliuotus lenkų kalba. LKP(b) CK biuras minėtame posėdyje nutarė įpareigoti Lietuvos SSR poligrafinės pramonės, leidybos ir knygų prekybos valdybą prie Lietuvos SSR Ministrų Tarybos 1951 m. išleisti lenkų kalba masinės politinės literatūros vadovėlių ir populiariosios mokslinės literatūros knygų⁴⁷.

Pažymėtina, kad minėtame posėdyje partijos nacionalinę politiką kritikavo Lietuvos SSR Ministrų Tarybos pirmininkas M. Gedvilas ir Lietuvos SSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininkas Justas Paleckis, kurie teigė, kad Vilniaus srityje gyvena sulenkinti lietuviai ir baltarusiai – „lenkiškai kalbantys žmonės“, kurių „neišvystyta nacionalinė savimonė“, todėl jei bus pabrėžiama, kad jie yra lenkai, tai „reikš tęsimą tos lenkinimo politikos, kurią vykdė Lenkijos buržuazinė vyriausybė“. Kitaip pasakius, M. Gedvilas ir J. Paleckis partijos pozicijoje įžvelgė Vilniaus krašto lenkinimo politiką. Šiuos pasisakymus posėdžio dalyviai ryžtingai atmetė kaip esančius „nacionalistinio charakterio“⁴⁸.

Maskvoje pritarta LKP(b) CK parengtam priemonių planui. 1950 m. spalio 16 d. VKP(b) CK išleido analogišką nutarimą tuo pačiu pavadinimu „Dėl priemonių darbui su Lietuvos SSR gyventojais lenkais gerinti“, kuriame iš esmės buvo pakartoti LKP(b) CK spalio 1 d. posėdyje priimti nutarimai. Vis dėlto iki šiol neaišku, kas paskatino VKP(b) CK vadovybę siųsti į Lietuvą inspektorių

grupę. Galimas daiktas, tai lėmė tiesioginiai Vilniaus krašto lenkų skundai Maskvai. Neatmestini ir Lenkijos vyriausybės prašymai, į kuriuos reikėjo reaguoti.

1951 m. rugpjūčio 22 ir 24 d. LKP(b) CK biuras sušaukė posėdį, kuriame svarstė įvairius klausimus ir minėto VKP(b) CK nutarimo vykdymą. Šiame posėdyje LKP(b) CK biuras nurodė, kas jau padaryta: 1950–1951 m. apie 60 proc. moksleivių lenkų mokėsi lenkų kalba, į mokyklas buvo paskirta mokytojų lenkų; siekiant, kad pradinėse mokyklose netrūktų mokytojų lenkų, organizuoti kursai 100 žmonių; su VKP(b) CK pagalba išspręstas vadovėlių lenkų mokykloms klausimas; pedagoginės ir politinės literatūros leidyklose įkurtos lenkiškos redakcijos; pradėtas dubliuoti lenkų kalba „Agitatoriaus bloknotas“ ir 6 rajoniniai laikraščiai; organizuoti 100 agitatorių rengimo kursai lenkų kalba; Vilniaus srities partijos komiteto lektorių grupė papildyta 2 lektoriais, kalbančiais lenkiškai. Antra vertus, buvo pareikšta, kad, nepaisant tam tikrų teigiamų rezultatų, partinio politinio ir kultūrinio šviečiamojo darbo su lenkais būklė yra nepatenkinama. Buvo išsakyta įvairių priekaištų Vilniaus srities partijos komiteto vadovybei dėl ideologinio ir propagandinio darbo trūkumų. Švietimo ministerija buvo kritikuojama už formalų požiūrį į VKP(b) CK nutarimo vykdymą, nes ji nepasiekė, kad visose lenkų mokyklose būtų mokoma lenkiškai, nesukomplektavo mokytojų lenkų mokykloms rengimo kursų. LKP(b) CK biuras įpareigojo LKP(b) Vilniaus srities komitetą organizuoti propagandinį ir agitacinį darbą, parengiant tam agitatorių ir lektorių. Švietimo ministerijai nurodyta atidaryti institutą Naujojoje Vilnioje ir seminariją Trakuose lenkų mokyklų mokytojams rengti. Taip pat buvo priimta keletas nutarimų, įpareigojančių įvairias valstybines institucijas pagerinti savo kultūrinį, politinį ir švietimo

darbą. Lietuvos SSR vadovybės švietimo srities siekiai buvo glaudžiai derinami su lenkų etninės grupės politine indoktrinacija⁴⁹.

Ar sušvelnėjo įtempti lenkų ir lietuvių santykiai sugrįžus sovietams? Net keletas šaltinių rodo svarbius pokyčius. Būta net mėginimų vienyti bendrai kovai su naujuoju okupantu. 1945 m. kovo 16 d. vienkiemyje netoli Valkininkų įvyko 4 AK būrių ir 5 lietuvių pagrindžio būrių vadų susitikimas. Lenkams atstovavo Eišiškių valsčiuje veikę būrių vadai Michailas Tietianecas-Myśliwy, Władysławas Janczewskis-Lalus, Władysławas Mostickis-Filaras ir Czesławas Staciewiczzius-Smiały. Iš lietuvių partizanų į pasitarimą atvyko būrių vadai Juozas Matukevičius-Vilkas, jo pavaduotojas Aleksandras Kaukolis-Pavasaris, legendinis Dzūkijos partizanų vadas Vaclovas Voveris-Žaibas, Martynas Vičkačka-Vasara, Antanas Česnys-Atėjūnas ir Stasys Verseckas-Aviža. Apie 100 AK kovotojų išsidėstė 1,5 km į vieną pusę, o apie 80 lietuvių partizanų – 1 km į kitą pusę nuo sodybos, kurioje tarėsi būrių vadai. Posėdis vyko visą parą. Abiejų tautų pagrindžio būrių vadai priėjo prie visiško tarpusavio sutarimo ir nutarė bendromis jėgomis kovoti prieš NKVD ir sovietų valdžią bei keistis reikiama informacija, nepuldinėti vieniems kitų, o ateiti į pagalbą užpuolus NKVD kariuomenei. Lietuviai perdavė lenkams anksčiau sulaukytą ir ryšiais su saugumu įtariamą lenkaitę⁵⁰. Dera pažymėti, kad dar prieš šį susitikimą vasario mėn. lietuviai kartu su AK būriu Eišiškių valsčiuje, netoli Gilviniškių ir Samarakiškių kaimų, dalyvavo bendrose kautynėse prieš NKVD dalinį. Ten apsistojęs A. Kaukolio-Pavasario būrys su gretimame Kudlų kaime buvusiu AK būriu palaikė ryšį. Enkavėdistams užpuolus lietuvius, lenkai pradėjo šaudyti iš kitos pusės. Rusai pateko į kryžminę ugnį. Per dvi valandas trukusį susirėmimą nuo čekistų kulku žuvo 3 lietuvių partizanai ir

2 AK kariai⁵¹. Kitas žinomas bendradarbiavimo atvejis – 1945 m. kovo mėn. pabaigoje W. Frasunienkos-Filerio vadovaujamas AK būrys Valkininkų valsčiaus Mištūnų kaime ginklų parėmė su sovietais kovojusį lietuvių partizanų būrį⁵².

Apie lenkų ir lietuvių santykių atšilimą 1945 m. balandžio mėn. raporte rašė AK Vilniaus apygardos komendantas pplk. Olechnowiczius: „Lietuvių partizanai visai palankiai vertina lenkų būrius, porą kartų veikta bendrai, siekiant, kad kuri nors pusė išvengtų spąstų. [...] Reikia objektyviai pripažinti, kad lietuviai pastaraisiais metais palankiau žiūri į lenkus. [...] Bet ir dabar netrūksta aršių šovinistinių elementų, tarnaujančių bolševikams: jie engia ir persekioja lenkus, pirmiausia apiplėšia repatriantus.“⁵³

1946 m. rudenį Pietų Lietuvos partizanų srities vadas Dominykas Jėčys-Ažuolis direktyvoje Pietryčių Lietuvoje veikiantiems būriams išsakė tokį požiūrį į lenkų pagrindį: „Kas liečia santykius su lenkų partizanais, mano įsitikinimu, reikėtų laikytis gana rezervuoti ir atsargiai. Kiek teko patirti bedirbant pagrindinį darbą dar vokiečių okupacijos metu, lenkų siekiai ir tikslai Lietuvos atžvilgiu nei kiek nepakitėjo nuo buvusiųjų 1918–1920 metais. Yra kai kurių davinų, kad ir šiuo metu Lenkijos lenkų pagrindis deda pastangas ir yra užmezgęs ryšius su Lietuvoje gyvenančiais lenkais, juos organizuoja ir apginkluoja. Tokio jų elgesio tikslai iš praeities patyrimo mums gana gerai pažįstami ir suprantami. Jiems pasitikėti nėra mažiausio pagrindo, o kiek arčiau santykiuoti – mažiausios prasmės. Esu giliai įsitikinęs, kad prie pirmos progos ar galimybės jie mus sukiš kad ir tiems patiems bolševikams, bi tik ras naudingą savo siekių atžvilgiu. Reikalui esant, visai nesislepiant galite duoti jiems suprasti, kad savo kontroliuojamoje erdvėje esate pilniausias šeiminkas, nors toji erdvė

prieš karą ir yra buvusi lenkų okupuota. Ryšį palaikyti yra naudinga tik tuo atžvilgiu, kad justai, kur jie randasi, ką veikia ir ką mano veikti. Ieškoti su jais atviro konflikto, aišku, tuo tarpu nėra prasmės, bet ir tenkinti kokius nors jų norus, nesuderinamus su mūsų nusistatymu, taipgi nėra reikalo.“⁵⁴

Panaši, bet nuosaikesnė lietuvių pagrindžio pozicija ir laikysena būdinga ir Rytų Lietuvos partizanams⁵⁵. Antra vertus, tam tikra įtampa tarp lenkų ir lietuvių pareigūnų buvo jaučiama, ypač Vilniuje. Apibendrinant galima pažymėti, kad lenkų ir lietuvių santykiai pokario metais gerokai sušvelnėjo. Tiek AK, tiek lietuvių ginkluotasis pagrindis vienas kito atžvilgiu laikėsi neutralumo politikos, pasitaikė ir fragmentiško bendradarbiavimo apraiškų. Bendra nelaimė, priešas užglaistė prieškarį ir karo metais tvyrojusią etninę įtampą ir konfliktą. V. Stravinskienės, tyrusios Pietryčių Lietuvos etninius ir demografinius pokyčius 1944–1947 m., nuomone, daugiatautėje Vilniaus miesto ir Vilniaus krašto visuomenėje etniniai prieštaravimai ilgus dešimtmečius buvo užšaldyti, ir tarp įvairių tautybių gyventojų išsivirtino koegzistencinis santykių modelis⁵⁶.

VOKIEČIŲ IŠTRĖMIMAS

Liūdnas likimas baigiantis karui laukė vokiečių tautybės žmonių, kurių keli tūkstančiai gyveno Lietuvoje. Kaip ir kitų Sovietų Sąjungos kraštų, taip ir Lietuvos vokiečiai buvo tremiami remiantis SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo 1941 m. rugpjūčio 28 d. įsaku „Dėl vokiečių, gyvenančių Pavolgio rajonuose, perkeldinimo“⁵⁷. Trėmimui pradėta rengtis dar 1944 m. gruodžio 16 d., kai Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisaras Juozas Bartašiūnas ir valstybės saugumo liaudies komisaras A. Guzevičius pasirašė atitinkamą direktyvą, kuri buvo išsiuntinėta

visiems apskričių ir miestų NKVD–NKGB skyrių viršininkams. Joje rašoma: „Atsižvelgiant į operatyvinį būtinumą, Lietuvos SSR NKVD–NKGB organams pavestas uždavinys išvalyti sovietinę Lietuvą nuo vokiečių tautybės asmenų. Į tolimus Sovietų Sąjungos rajonus, kaip nuolatinės gyvenimo vietas, reikia iškeldinti: visus vokiečius, gyvenančius Lietuvos teritorijoje, nepriklausomai nuo jų visuomeninės padėties, veiklos, amžiaus, lyties, visus nevokiečių tautybės asmenis, glaudžiai susijusius su vokiečio šeima, – žmona, vyras, vaikai, giminaičiai, priklausantys vokiečio šeimai arba šios šeimos išlaikytiniai.“ Šį įsakymą vietiniams saugumiečiams davė SSRS vidaus reikalų liaudies komisaras L. Berija⁵⁸. Ne visai aišku, ar „operatyvinis būtinumas“ reiškė siekį pašalinti menamai potencialius nacių žvalgybos agentus, diversantus, ar vokiečiai buvo tremiami kaip „kontrrevoliucionieriai“, „antisovietinis elementas“, ar čia buvo dar kiti – galbūt rasistiniai, keršto – motyvai. Duomenų, kurie rodytų vokiečius dalyvavus antisovietiniame pasipriešinime, nėra. Baigiantis Europoje karui, jie juo labiau negalėjo kaip nors pakenkti Raudonosios armijos užnugariui.

Kiekviena vokiečių šeima turėjo specialią bylą. Joje buvo nurodytos trėmimo priežastys, kurios priminė nacių vykdytą žydų, čigonų genocidą. Pavyzdžiui, tremiama buvo už tai, kad žmogus yra „vokiečių tautybės“, kad „1941 m. repatrijavo į Vokietiją“ arba „Vokietijoje turi giminaičių“. Trėmimui pasirengti prireikė beveik penkių mėnesių. 1945 m. balandžio 18 d. Lietuvos SSR vidaus reikalų liaudies komisaras J. Bartašiūnas Kauno miesto ir keturiolikos NKVD apskričių skyrių viršininkams išsiuntė direktyvą pradėti trėmimą. Jis vyko nuo 1945 m. balandžio 22 d. iki gegužės 3 d. Iš Lietuvos į Tadžikijos SSR Stalinabado sritį buvo ištremti 948, kitais duomenimis, 1048 žmonės (iš jų 263 vaikai iki 16 m., 220 moterų, 329 vyrai, 136 – 56 m.

ir vyresni asmenys). Tarp tremtinių pateko ne tik Lietuvoje gyvenę vokiečiai, bet ir santuokiniais ar giminystės ryšiais su jais susiję kitų tautybių žmonės⁵⁹. Tremiama buvo iš keturiolikos apskričių (Alytaus, Kauno, Kretingos, Marijampolės, Mažeikių, Panevėžio, Raseinių, Seinų, Šakių, Šiaulių, Tauragės, Telšių, Ukmergės, Vilkaviškio) ir Kauno miesto. Vis dėlto visų vokiečių dėl nežinomų priežasčių neištrėmė. Apie tūkstantis jų, likę Lietuvoje, etninę diskriminaciją pajuto jau 1946 m. pradžioje, kai vyko rinkimai į SSRS Aukščiausiąją Tarybą. 1945 m. lapkričio 11 d. Biuras svarstė klausimą dėl kai kurių Lietuvos SSR gyventojų grupių neįtraukimo į rinkėjų sąrašus ir nusprendė išbraukti iš jų pasipriešinimo dalyvių, nužudytų ir suimtų žmonių šeimas, taip pat vokiečių tautybės asmenis ir jų šeimas bei užsirašiusių repatrijuoti į Lenkiją asmenų šeimas⁶⁰.

Tremtyje vokiečiai gyveno ypač sunkiomis sąlygomis. Nuo nepakeliamo darbo medvilnės plantacijose, bado, karščio ir įvairių ligų iki 1950 m. mirė apie 750 ištremtų vokiečių. Į Lietuvą grįžo tik kas trečias ar ketvirtas tremtinys (apie 300 žmonių)⁶¹. Galima tik spėlioti apie tikruosius šio karo nusikaltimo motyvus ir pagrindinius sumanytojus. L. Berija visada pranešdavo J. Stalinui apie trėmimus arba gaudavo iš jo nurodymus dėl trėmimų, todėl ir šią akciją galėjo sankcionuoti Sovietų Sąjungos diktatorius.

VALSTYBINIO ANTISEMITIZMO APRAIŠKOS

Frontui nusiritus per Lietuvą į vakarus, greitai išaiškėjo neigiama sovietų politika žydų atžvilgiu. Ji rengė dirvą politinėms ir ideologinėms antisemitizmą kurstančioms kampanijoms. Paskutiniaisiais karo metais Lietuvoje žydų buvo likę labai nedaug – apie 1,5–1,8 tūkst. Tai buvo išsigelbėję ar išgelbėti civiliai ir

partizanai. Vėliau iš 16-osios lietuviškosios divizijos, koncentracijos stovyklų ir Rusijos gilumos grįžo dar keliolika tūkstančių žydų. Žydai buvo persekiojami ir represuojami visoje SSRS ir komunistinėse Rytų Europos šalyse. Valstybinis antisemitizmas oficialiai buvo įvardytas kaip kova su „sionizmu“, „kosmopolitizmu“ ir „masonrybe“⁶². Žydus buvo stengiamasi išstumti iš valstybinių įstaigų ir aktyvaus visuomenės gyvenimo. Ėmęsi aktyvesnės tautinės ar kultūrinės veiklos žydai buvo persekiojami, atleidžiami iš darbo, net suimami. Kaip ir prieš karą, toliau buvo naikinamos žydų kultūros ir švietimo įstaigos, vykdomas jų nutautinimas. Tai buvo partinės, taip pat valstybinės nacionalinės, kadru ir kultūrinės politikos pagrindas⁶³. Pokario metais žydams buvo uždrausta turėti savo mokyklas, leisti savo spaudą, įvairius leidinius, repatrijuoti į Palestiną. Pamažu ryškėjo VKP(b) CK politinė linija – riboti žydų galimybes dirbti partinėse ir sovietų valdžios struktūrose arba ir visai neleisti jiems to daryti. Kaip iliustraciją galima pateikti kad ir tokį pavyzdį. Savo atsiminimuose ilgametę partijos veikėją, žuvusio LKP(b) CK antrojo sekretoriaus Iciko Meskupo našlė Sara Šapiraitė rašė apie susitikimą su LKP(b) CK sekretoriumi kadru reikalams Mykolu Junču-Kučinsku. Jai buvo pasakyta: „Būsiu su tavim atviras. Partiniame aparate daugiau dirbti negalėsi, nes esi žydė. Ir tai ne todėl, kad mes (LKP CK vadovai) esam taip nusistatę. Suprask, dabar toks laikas. Po okupacijos antisemitinės nuotaikos [...]“⁶⁴. Daugelyje sričių buvo pradėta šalinti žydus iš vadovaujamų postų, jiems darėsi vis sunkiau įstoti į prestižines aukštąsias mokyklas. Apie karo metais vykusį žydų genocidą nebuvo galima kalbėti, nes tai „tarybinių žmonių aukos“. Šie draudimai žydams kėlė ypatingą nuoskaudą.

LKP(b) CK aparate instruktorių, partijos apskričių, miestų ir rajonų komitetų

sekretorių žydų buvo vos keletas. Kalbėdamiesi asmeniškai, LKP(b) CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus ir Vilniaus miesto komiteto sekretorius Feliksas Bieliauskas atvirai aiškino, kad „nepagrindinės tautybės darbuotojo“ žydo pirmuoju sekretoriumi netvirtina SSKP CK. Ši nuostata žydų atžvilgiu ne iš karto buvo visuotinai taikoma, bet tai jau buvo vis plačiau ir nuosekliau skatinamas ir įgyvendinamas politinis nusistatymas⁶⁵. Aukštuose valstybiniuose postuose, represinėse struktūrose išliko tik tie žydai, dėl kurių komunistinės tapatybės nebuvo jokių abejonių. Žinoma, ši taisyklė buvo taikoma ir kitų tautybių žmonėms.

NAUJOJI NACIONALINĖ L. BERIJOS POLITIKA

Po J. Stalino mirties L. Berijos pradėtas destalinizavimo procesas, novatoriškos vidaus ir užsienio politikos iniciatyvos, slapta Kremliaus valdovų kova dėl valdžios iki šiol yra istorikų analizės ir svarstymo objektas. Kokia buvo naujoji L. Berijos nacionalinė politika, kokie tikrieji jos motyvai ir padariniai? Kaip į ją reagavo LKP CK vadovybė? Stengsimės išnagrinėti šiuos klausimus.

1953 m. kovo 5 d. mirus J. Stalinui, susidariusios politinės padėties nestabilumu ir savotiška tuštuma valdžios viršūnėje pirmasis mėgino pasinaudoti SSKP CK Prezidiumo narys, SSRS Ministrų Tarybos pirmininko pirmasis pavaduotojas ir vidaus reikalų ministras L. Berija. Prie Vidaus reikalų ministerijos prijungęs Valstybės saugumo ministeriją, jis sutelkė savo rankose didžiulę valdžios galią ir rengėsi tapti vienvaldžiu šalies politiniu lyderiu. Siekdamas įsitvirtinti valdžioje, L. Berija stengėsi gauti sąjunginių respublikų ir kitų SSRS administracinių teritorinių padalinių partinės ir administracinės vadovybės paramą. Pamažu jis pradėjo

įgyvendinti gana radikalią režimo reformų programą, kurios esmė – politinio gyvenimo destalinizavimas ir nauja nacionalinė politika. Pradėta iš esmės keisti iki tol vykdytą nacionalinę politiką. L. Berija ėmė reikalauti, kad įvairių lygių sąjunginių respublikų partinės ir valstybinės valdžios aparate dirbtų ne Maskvos nurodymu atsiųsti kitataučiai (daugiausia rusai), bet vietiniai pareigūnai, vadinamieji nacionaliniai kadrai, o įstaigoje būtų vartojama tautinė kalba, siūlė, kad respublikos turėtų savus ordinus ir kitus apdovanojimus⁶⁶. Žaisdamas nacionaliniais jausmais ir iškeldamas vietinės tautybės gyventojus į vadovaujamus postus, L. Berija stengėsi pašalinti ortodoksinius stalinistus, suformuoti palankų visuomenės požiūrį į naująją politinį kursą ir sukurti tvirtą savo valdžios atramą Ukrainos, Baltarusijos ir Baltijos respublikų aukščiausiosios nomenklatūros sluoksniuose. Nors nėra jokių įrodymų, tačiau ne be pagrindo gali kilti klausimas: ar taip nebuvo rengiami savi kadrai galutinėms politinėms akcijoms Maskvoje, siekiant įgyti neribotą valdžią?⁶⁷

Pirmiausia L. Berija šį eksperimentą stengėsi įgyvendinti Ukrainoje ir Lietuvoje. Mat šiose respublikose ginkluotasis pasipriešinimas ankstesniais metais buvo stipriausias, represuota daugiausia gyventojų, tad galima buvo sužadinti tautinio orumo jausmus ir sulaukti palaikymo. Ukrainoje ir Lietuvoje J. Stalino laikais į vadovaujamus postus iškelti partijos nariai buvo keičiami naujais, L. Berijai paklusniais žmonėmis. L. Berija buvo nepatenkintas Lietuvos SSR vadovybe ir 1953 m. balandžio–gegužės mėn. siekė ją sukompromituoti pareikšdamas, kad ji nesilaikanti lenininės nacionalinės politikos, nesirūpinanti sovietų valdžios stiprinimu, nekovojanti su vadinamuoju nacionalistiniu pagrindžiu. Šis spaudimas tikriausiai buvo nukreiptas prieš LKP CK pirmąjį sekretorių A. Sniečkų, kurį L. Berija norėjo pakeisti

sau ištikimu žmogumi. Slapčia nuo LKP CK L. Berija parengė pažymą SSKP CK Prezidiumui apie padėtį Lietuvoje, kuri buvo labai nepalanki respublikos vadovybei. Pažymą rengė slapta į Lietuvą balandžio mėn. atvykę L. Berijos emisarai – SSRS vidaus reikalų ministerijos (toliau – MVD) darbuotojai: 4-osios valdybos viršininkas gen. lttn. N. Sazykinas ir SSRS MVD Kadrybų valdybos viršininko pavaduotojas Moškovas. Pastarasis Lietuvos SSR vidaus reikalų ministerijai perdavė L. Berijos reikalavimą per 2–3 dienas pakeisti visą Lietuvos SSR MVD vadovaujantįjį personalą lietuviais, o lenkų gyvenamuosiuose rajonuose – lenkais⁶⁸. Tai buvo nedelsiant padaryta.

1953 m. balandžio 10 d. Lietuvos SSR vidaus reikalų ministru vietoj ruso P. Kondakovo, atšaukto į SSRS MVD, buvo paskirtas lietuvis komunistas Jonas Vildžiūnas, jo pavaduotojais tapo taip pat lietuviai – Kazimieras Liaudis ir Alfonsas Gailevičius⁶⁹. Lietuvos SSR MVD vadovybė į ministro pavaduotojo postą buvo siūlusi skirti ir rusą J. Sinyciną, bet L. Berija tam nepritarė, leisdamas jį paskirti tik ministro padėjėju. Mįslingas L. Berijos siūlymas buvo Lietuvos SSR vidaus reikalų ir Valstybės saugumo ministerijose įvesti patarėjo pareigybę, kokia gyvavo Vokietijos Demokratinėje Respublikoje⁷⁰. Balandžio pabaigoje įvyko grubus L. Berijos pokalbis telefonu su A. Sniečkumi. L. Berija visai juodino padėtį Lietuvoje, išsakė priekaištus LKP CK pirmajam sekretoriui, kad į atsakingus postus neskiriami nacionaliniai kadrai, o partijos komitetų antrieji sekretoriai visur yra rusai⁷¹.

Panašus scenarijus vėliau buvo įgyvendinamas Ukrainoje, dar kiek vėliau – Latvijoje ir Estijoje, o galiausiai jis turėjo būti vykdomas prieš Baltarusijos ir Moldovos sovietinių respublikų vadovybę. 1953 m. gegužės 8 d. L. Berija nusiuntė SSKP CK Prezidiumui minėtą pažymą apie Lietuvos SSR susidariusią

politinę visuomeninę padėtį. Joje L. Berija gana objektyviai įvertino partijos nacionalinę politiką, pateikė iš esmės patikimą (tai patvirtina Lietuvos istorikų tyrimai) režimo represijų statistiką. Pažymoje rašoma, kad 1944–1952 m. Lietuvoje buvo suimta, nužudyta, iš jos ištremta per 270 tūkst. žmonių (iš jų 63 011 žmonių suimti kaip antisovietinio nacionalistinio pagrindžio dalyviai; 20 005 pagrindžio dalyviai nukauti; 126 037 žmonės ištremti; milicija ir prokuratūra suėmė 67 326 žmones). Taigi, nurodo L. Berija pažymoje, bendras represuotų piliečių skaičius – 10 proc. visų Lietuvos gyventojų.

Gegužės 16 d. SSKP CK Prezidiumas gavo analogišką pažymą apie padėtį Ukrainos SSR. Tokiomis aplinkybėmis SSKP CK, remdamasis gegužės 8 d. pažyma, gegužės 26 d. priėmė nutarimą „Lietuvos SSR klausimai“, kuriame, atkartojant L. Berijos teiginius, „LKP nacionalinės politikos klaidos“ buvo apibūdintos kaip viena svarbiausių priežasčių, trukdančių palaužti „buržuazinį nacionalistinį“ pagrindį⁷². Dera pažymėti, kad LKP CK vadovybė neturėjo ir negalėjo turėti nepriklausomos nuo Kremliaus nacionalinės ir kadrų politikos. Iki 1947 m. pavasario Lietuvoje tuo užsiėmė M. Suslovo vadovaujamas VKP(b) CK biuras. Minėtame nutarime Lietuvos SSR vadovybė buvo kaltinama „lenininės-stalininės nacionalinės politikos“ neišmanymu ir iškraipymu, ypač parenkant, ugdant ir paskirstant kadrus, nesugebėjimu susidoroti su nacionalistiniu pagrindžiu ir padėties nevaldymu. Esą Lietuvos SSR vadovybė likviduoti pagrindį pavedusi Valstybės saugumo ministerijai, kuri su juo kovojo masinėmis represijomis ir karinėmis čekistinėmis operacijomis. Nutarime atvirai pripažįstama, kad vykdant represijas labai daug žmonių buvo suimta, įkalinta ir ištremta remiantis mažareikšme medžiaga arba ir be jokio pagrindo. Taip pat pažymoje buvo

mesti kaltinimai vadovybei, kad partinės ir valstybinės valdžios institucijose, ūkinėse įstaigose tiek respublikos centre, tiek rajonuose trūksta vietinės kilmės darbuotojų lietuvių ir lenkų (pastarųjų gyvenamosiose vietose). Kaimiškųjų rajonų partijos komitetuose darbuotojų lietuvių tėra 40 proc., kaimiškųjų rajonų pirminių partinių organizacijų sekretorių lietuvių – vos 47 proc. Iš 92 tarybinių ūkių direktorių lietuviai tik 27, iš 132 mašinų ir traktorių stočių direktorių lietuviai tik 53, iš 87 Paruošų ministerijos rajoninių žemės ūkio paruošų įgaliotinių lietuviai tik 25. Pramonės ministerijose ir trestuose lietuvių dirba vos 33 proc., daugelis partijos ir administracijos įstaigų vadovaujančiųjų darbuotojų nemoka lietuvių kalbos, nesusipažinę su Lietuvos gyventojų kultūra ir buitimi. Viešajame gyvenime daugiausia vartojama rusų kalba. Be to, SSKP CK Prezidiumo gegužės 26 d. nutarimas, prie kurio buvo pridėta ir L. Berijos parengta pažyma, Lietuvos SSR vadovybę oficialiai kaltino tuo, kad į aukščiausius postus respublikoje yra iškeliami rusai, todėl sunku suartėti su žmonėmis, plinta antirusiškos ir antitarybinės nuotaikos⁷³. L. Berijos pažymoje labiau susitelkta į „aktyvaus pagrindžio egzistavimą“, žinybines MVD–MGB darbo problemas, o SSKP CK 1953 m. gegužės 26 d. nutarime jau daromos toli siekiančios išvados apie LKP CK vadovybės neteisingą bendrąją sovietizavimo politiką pokario Lietuvoje, kuri nedavė lauktų rezultatų ir buvo destabilizuojantis veiksnys. Rusijos istorikės J. Zubkovos nuomone, tai buvo „adekvatesnis ten susidariusios padėties vertinimas“, leidžias kalbėti apie „sovietizavimo „projekto“ žlugimą“ Lietuvoje⁷⁴. Deja, tokia išvada neatlaiko kritikos. Pirmiausia pažymėtina, kad dėl masinių represijų Lietuvoje buvo sunaikinti ar iš jos ištremti ištisi opoziciniai visuomenės sluoksniai, įvykdyta masinė kolektyvizacija, tauta buvo įbauginta ir pa-

syvi, pagrindis iš esmės sunaikintas, visose gyvenimo srityse įsivyravo „socialistiniai santykiai“. Žinoma, tai nepakeitė neigiamo daugumos gyventojų požiūrio į svetimą sovietinę valdžią, bet vertė prisitaikyti prie komunistinės sistemos, neretai pasirenkant ir atviro bendradarbiavimo kelią.

SSKP CK 1953 m. gegužės 26 d. nutarimo teiginiai ir išvados Lietuvos SSR vadovybę šokiravo ir gerokai išgąsdino. Prisitaikant prie politinės padėties reikalavimų, 1953 m. birželio 11–13 d. Vilniuje buvo sušauktas LKP CK plenumas, kuris pripažino, kad SSKP CK nutarime „visiškai teisingai įvertinta politinė padėtis Lietuvos SSR“, atskleistos respublikos vadovybės klaidos įgyvendinant lenininę nacionalinę politiką, ypač kadry. Plenumo kalbą pasakęs LKP CK pirmasis sekretorius A. Sniečkus daugiausia atkartojė SSKP CK nutarimo tekstą ir sutiko, kad Lietuvoje į vadovaujamus postus iškelta per mažai lietuvių, tačiau liaupsino „didžiąją rusų tautą“, vadino ją „pažangiausia tauta“, kuri pirmoji iš didžiųjų tautų ne pavergė mažąsias kaimynes, bet subūrė jas į daugiatautę brolišką sąjungą⁷⁵.

Plenume pasisakęs Lietuvos SSR MT pirmininkas M. Gedvilas pritarė nutarimui ir pasakė labai kritišką kalbą, kurioje pažymėjo, kad visur, kur tik kreiptųsi pilietis, – ar sostinėje, ar srityje, dažnai ir rajone, – jis sutinkamas nelietuviškai. Skundus, pareiškimus ir prašymus taip pat dažniausiai tenka rašyti rusiškai. Todėl eiliniai piliečiai ir daro išvadą, kad sovietų valdžia – tai rusų valdžia. Po Lietuvą sklando gandai, kad rusai išvažiuos, o tada čia neliks ir sovietinės santvarkos, kolūkių. Norint padaryti gandams galą, būtina nedelsiant į atsakingus postus paskirti lietuvius, pasiekti, kad visur su interesantais būtų kalbama lietuviškai. Be to, M. Gedvilas prisiminė savo pokalbį su Nikita Chruščiovu, kuris sakė, kad kadaise lietuviai mėginę valdyti rusus ir tai rusams

nepatikę, o dabar lietuviams irgi gali nepatikti, jei juos mėgins valdyti rusai. Ministrų Tarybos pirmininkas ragino nedelsiant parengti priemonių planą nacionaliniams kadrųms parengti ir paskirstyti⁷⁶.

LKP CK Mokslo ir kultūros skyriaus vedėjas Stasys Lazutka sakė, kad Lietuvos aukštosiose mokyklose trūksta dėstytojų, mokančių lietuvių kalbą, todėl 70 proc. paskaitų studentams skaitoma rusų kalba. Nepasitikima aukštąjį mokslą baigusiais lietuviais. Kaip to pavyzdį S. Lazutka nurodė Lietuvos SSR prokurorą G. Bacharovą, Maskvos atsiųstą rusą, kuris pareiškė politinį nepasitikėjimą 21 iš 36 Vilniaus universiteto Teisės fakulteto absolventų⁷⁷. Sovietinės armijos lietuviškojo junginio (kitai – Vilniaus įgulos) vadas gen. Jonas Žiburkus skundėsi, kad Pabaltijo karinės apygardos vadai nepatenkinti, jog junginyje vartojama lietuvių kalba⁷⁸. Mokslų akademijos viceprezidentas Juozas Žiugžda savo kalboje ragino rengti istorijos veikalus apie lietuvių ir rusų draugystę, parodyti „pažangų“ Rusijos vaidmenį lietuvių tautos istorijoje⁷⁹.

Po įvairių pareigūnų pasisakymų ir svarstymų LKP CK 1953 m. birželio mėn. plenumas priėmė iš anksto parengtą gana radikalų nutarimą, kuriame įsipareigojo nedelsiant likviduoti nacionalinės politikos iškraipymus, artimiausiu metu parengti ir paskirti į vadovaujamus postus daugiau lietuvių tautybės darbuotojų. Nutarime sakoma, kad mokslo ir technikos stočių, tarybinių ūkių, pramonės įmonių direktoriais, kolūkių pirmininkais būtina skirti lietuvius, raštvedyba respublikos įstaigose turi būti tvarkoma lietuvių kalba, o LKP CK, Lietuvos SSR MT, partijos miestų ir rajonų komitetų biurų ir plenumų, miestų ir rajonų vykdomųjų komitetų posėdžiuose – kalbama lietuviškai. Lietuvių kalba turi būti vartojama ir masiniuose renginiuose, paskaitose, susirinkimuose.

Plenumas pradėjo lietuvininti LKP CK vadovybę. LKP CK antrasis sekretorius rusas V. Aronovas buvo atleistas iš pareigų. Jį pakeitė lietuvis Vladas Niunka. Iš CK biuro narių ir sekretorių atleistas rusas A. Andrejevą, N. Gusevą ir P. Kondakovą pakeitė lietuviai: sekretoriumi ir biuro nariu tapo K. Liaudis, biuro nariais – Eduardas Ozarskis, J. Vildžiūnas ir Motiejus Šumauskas. Vietoj ruso V. Pisarevo Ministrų Tarybos pirmininko pirmuoju pavaduotoju tapo lietuvis M. Šumauskas, Ministrų Tarybos pavaduotoją rusą A. Sokolovą pakeitė lietuvis Jonas Laurinaitis⁸⁰.

Pokario metais atvykusius įvairių vyriausybinių įstaigų darbuotojus 1953 m. birželio mėn. pradėta prievarta siųsti iš Lietuvos. Pirmiausia pakeisti rusakalbiai represinių struktūrų darbuotojai. Rusai buvo siunčiami į Maskvą ar kitus šalies regionus, iš kurių buvo atvykę, paaiškinant, kad jie siunčiami SSKP CK žinion. Atšaukiami asmenys nenorėjo išvažiuoti iš Lietuvos, klausinėjo, kodėl yra iš čia varomi, ar Lietuva nėra SSRS respublika. 1953 m. iš Lietuvos išvyko daugiau kaip 3 tūkst. rusakalbių žmonių, iš jų 1133 – represinių žinybų darbuotojai, 269 – partijos struktūrų, 793 – ministerijų ir kitų žinybų pareigūnai⁸¹.

Tačiau L. Berijos inspiruota sparti Lietuvos SSR partinio ir administracinio aparato sutautinimo (lietuvinimo) kampanija baigėsi 1953 m. birželio 26 d., kai jis buvo nušalintas nuo valdžios ir SSKP CK priėmė nutarimą „Dėl antipartinės ir antivalstybinės Berijos veiklos“. Šį nutarimą 1953 m. liepos 13–14 d. svarstė LKP CK VI plenumas. Jame SSKP CK nutarimas ir L. Berijos pažyma buvo įvertinti iš esmės priešingai – kaip nuo pradžios iki galo provokaciniai. Toks persivertimas per galvą atrodė apgailėtinas ir gėdingas, matyt, tai jautė ir patys LKP CK nariai. A. Sniečkaus žodžiais, L. Berijos

„diversinis metodas“ sulaukė Lietuvoje tam tikro atgarsio: esą imta kalbėti, kad kai rusai komunistai išvažiuos, su vietiniais lietuviais komunistais bus nesunku susidoroti, taigi bus panaikinti kolūkiai, išdalyta žemė. Dėl tokių gandų kolūkiuose pašlijusi darbo drausmė, būta išpuolių prieš rusus. Antra vertus, A. Sniečkus plenumė įsakmiai pabrėžė, kad SSKP CK 1953 m. gegužės 26 d. nutarimas „Lietuvos SSR klausimai“ neatšauktas, galioja šio nutarimo nuostatos nacionalinės politikos klausimais, tebe-galioja ir LKP CK birželio mėn. plenumo nutarimas, priimtas SSKP CK birželio mėn. plenumo pagrindu. Pasak A. Sniečkaus, atsisakoma tik kai kurių dalykų, kaip antai reikalavimo visoje Lietuvos partinių ir administracinių įstaigų raštvedyboje vartoti lietuvių kalbą. Raštvedyba turi būti tvarkoma dviem kalbomis – lietuvių ir rusų. Šis reikalavimas taikomas ir siunčiamiems į rajonus bei apylinkes raštams. Kiti raštai galėjo būti rašomi tik rusų kalba. Paliktas reikalavimas su interesantais įstaigose ir organizacijose kalbėti gimtąja kalba, tačiau lietuvių kalbos nemokančių valdininkų nesirengta keisti. Iš esmės tai reiškė, kad Lietuvos įstaigose vėl įteisintas platus rusų kalbos vartojimas.

Vėlesniais metais paaiškėjo, kad L. Berijos nušalinimas neturėjo didesnės įtakos kadrų lietuvinimo politikai. Tik sulėtėjo jos tempas. Po 1953 m. įvykių rusinimas Lietuvoje susilpnėjo, o nuo 1956 m. – stabilizavosi. Pradėta labiau pasitikėti vadovaujančiais darbuotojais lietuviais. Antai 1953 m. spalio 1 d. LKP aparate buvo 48,3 proc. lietuvių, o 1959 m. sausio 1 d. – jau 67,7 proc. Ministrų Tarybos aparate 1947 m. buvo 55 proc. lietuvių, o 1959 m. – 77 proc. Visame Lietuvos SSR administraciniame ir ūkiniame aparate 1959 m. vasarą dirbo jau apie 70 proc. lietuvių⁸².

IŠVADOS

1. J. Stalino vadovaujama SSRS vyriausybė, siekdama didžiavalstybinių tikslų, 1944–1952 m. Lietuvoje vykdė bendrąją partinę ir valstybinę nacionalinę politiką, kurios vyraujanti kryptis – kraštą surusinti ir sovietizuoti. Komunistinio režimo nacionalinė politika nebuvo vientisa, vienalytė atskirų tautinių mažumų atžvilgiu, turėjo gana skirtingus etapus. LKP(b) CK vadovybė, būdama paklusnus VKP(b) CK vietos padalinys, negalėjo vykdyti nepriklausomos nuo Maskvos nacionalinės politikos. Priešingai, ji visada turėjo laikytis Maskvos emisarų (VKP(b) CK biuro Lietuvai), vėliau – VKP CK Politinio biuro nurodymų. Sovietų griežtai centralizuota kadrų rusinimo politika rodė visuotinę politinę valdymo aparato kontrolę, nepasitikėjimą net lietuviais komunistais ir socialinės atramos stoką.

2. Stipriau išreikšto tautinio ir pilietinio tapatumo, bet kokios opozicijos, kultūrinių krašto ypatumų totalitarinis režimas netoleravo ir juos šalino. Lietuvių tautą ir Lietuvoje gyvenančias tautines mažumas, grupes sovietų valdžia mėgino sulydyti į vienodą, pilką, paklusnią tarybinės liaudies masę, kurioje *homo sovieticus* tapatybė ir mentalitetas, paženklintas servilizmu ir konformizmu, visada turėjo būti aukščiau už tautinį kultūrinį žmogaus savitumą ir asmeninį orumą. Sovietų Sąjungos 1944–1952 m. imperinė nacionalinė politika buvo prorusiškai šovininė, grubiai paminanti tarptautinę teisę, tautinių mažumų, grupių, žmogaus teises ir laisves.

3. 1953 m. mirus J. Stalinui, SSKP CK nurodymu LKP CK pradėjo vykdyti L. Berijos inspiruotą naują nacionalinę politiką. Lietuvoje pradėta sparčiai lietuvininti valstybines ir partines struktūras. Šis procesas buvo pristabdytas nušalinus L. Beriją nuo valdžios. L. Berija, siekdamas gauti atramą

respublikose ir įsitvirtinti šalies vadovo poste, manipuliavo tautiniais jausmais, tačiau jo išsakyta partijos nacionalinės politikos kritika iš esmės buvo objektyvi, leidusi atsirasti svarbiems teigiamiems pokyčiams.

4. Komunistinio režimo nacionalinę politiką lenkų tautinės mažumos atžvilgiu apibūdina du kokybiškai skirtingi etapai. Pirmajame jų – 1944–1947 m. – ši politika, galimas daiktas, buvo glaudžiai derinama su SSRS geopolitinių interesų įgyvendinimu. Sudarant sąlygas išvykti iš Lietuvos, o kartu taikant represijas, lenkai buvo skatinami repatrijuoti, taip siekiant respubliką depolonizuoti ir sovietizuoti. Kitas etapas prasidėjo 1950 m. rudenį, kai Maskvos vadovybės nurodymu LKP CK ėmė vykdyti labai palankią lenkų tautinei mažumai kultūrinę ir švietimo politiką, kuri rėmėsi visu sisteminių priemonių kompleksu ir buvo glaudžiai susijusi su lenkų etninės mažumos politine indoktrinacija. Buvo atidaromos naujos lenkiškos mokyklos, rengiami joms mokytojai, pradėjo eiti rajoniniai laikraščiai, imta spausdinti įvairi literatūra, vadovėliai lenkų kalba. Tai buvo unikalus atvejis ne tik Lietuvoje, bet ir visoje Sovietų Sąjungoje. Gali būti, kad SSRS vyriausybė buvo labiau suinteresuota Vilniaus krašte vykdyti vietiniams lenkams palankią nacionalinę politiką, o ne kraštą sulietuvinti ar surusinti, baimindamasi tuo sukelti etninę lenkų ir lietuvių arba rusų ir lenkų įtampą ar konfliktą.

5. Sovietų politika žydų ir vokiečių etninių mažumų atžvilgiu išsiskyrė iš bendrosios nacionalinės politikos kaip ypač etniškai diskriminacinė. Apie pusę visų Lietuvos vokiečių sovietai ištrėmė į Tadžikiją, kur dauguma jų mirė. Likę šalyje vokiečiai ir jų šeimų nariai neteko rinkimų teisės. Totalitarinis režimas siekė visiškai sunaikinti žydų kultūros ir švietimo institucijas, žydus nutautinti ir asimiliuoti. Tai buvo partinės, taip pat valstybinės nacionalinės, kadrų ir

kultūrinės politikos pagrindas. Valstybinis antisemitizmas maždaug nuo 1949 m. oficialiai buvo įvardytas kaip kova su „sionizmu“, „kosmopolitizmu“ ir „masonybe“. Žydus buvo stengiamasi išstumti iš valstybinių,

partinių įstaigų ir aktyvaus visuomenės gyvenimo. Po J. Stalino mirties valstybinio antisemitizmo politika, kuri plito iš Maskvos, buvo nutraukta.

Nuorodos

¹ V. Tininis, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai* (toliau – V. Tininis, *Sovietinė Lietuva...*), Vilnius, 1994, 336 p.; to paties, *Sniečkus. 33 metai valdžioje: Antano Sniečkaus biografinė apybraiža*, Vilnius, 1995, 192 p.; to paties, *Komunistinio režimo nusikaltimai Lietuvoje 1944–1953 m.: Sovietų Sąjungos politinių struktūrų, vietinių jų padalinių bei kolaborantų vaidmuo vykdant nusikaltimus 1944–1953 m.: Istorinė studija ir faksimilinių dokumentų rinkinys* (toliau – V. Tininis, *Komunistinio režimo...*), t. 1, Vilnius, 2003, 339 p.; t. 2, 335 p.; t. 3, 359 p.

² L. Truska, *Lietuva 1938–1953 metais*, Kaunas, 1995, 212 p.

³ B. Puzinavičius, *Sovietinis okupacinis režimas Lietuvoje 1953–1965 metais*, Vilnius, 2001, 126 p.

⁴ A. Streikus, „Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos tautinį identitetą“, *Genocidas ir rezistencija*, 2007, Nr. 1(21), p. 7–30.

⁵ Ibid., p. 22.

⁶ A. Bubnys, „NKGB–NKVD kova prieš lenkų pagrindį Lietuvoje 1944 m. antroje pusėje–1945 m. pradžioje“, *Lietuvos archyvai*, Vilnius, 1995, p. 63–80; to paties, „NKGB–NKVD prieš lenkų pagrindį Lietuvoje 1944 m. antroje pusėje–1945 m. pirmoje pusėje“ (toliau – A. Bubnys, „NKGB–NKVD prieš lenkų...“), *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 1999, Nr. 2(6), p. 48–65.

⁷ V. Stravinskienė, „Rytų ir Pietryčių Lietuvos apgyvendinimo planai ir jų realizavimas: 1944 m. antrasis pusmetis–1946 metai“ (toliau – V. Stravinskienė, „Rytų ir Pietryčių...“), *Lituanistica*, Vilnius, 2007, t. 53, Nr. 2(70), p. 13–27; tos pačios, „Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojų repatriacija į Lenkiją (1944 m. pabaiga–1947 m.“ (toliau – V. Stravinskienė, „Rytų ir Pietryčių Lietuvos...“), *Lituanistica*, Vilnius, 2007, t. 69, Nr. 1(69), p. 36–50; V. Stravinskienė, „Lietuvos lenkų teritorinis paskirstymas ir skaičiaus kaita (1944 m. antrasis pusmetis–1947 metai)“, *Lituanistica*, Vilnius, 2005, t. 64, Nr. 4(64), p. 13–27.

⁸ N. Kairiūkštytė, „Lietuvos vokiečiai – pirmieji pokario metų tremtiniai“ (toliau – N. Kairiūkštytė, „Lietuvos vokiečiai...“), *Lietuvos istorijos metraštis*, 1993, Vilnius, 1994, p. 92–105; tos pačios, „Lenkų repatriacija iš Lietuvos 1944–1947 m.“, *Rytų Lietuva: Istorija, kultūra, kalba* (toliau – N. Kairiūkštytė, „Lenkų repatriacija...“), Vilnius, 238 p.

⁹ S. Atamukas, *Lietuvos žydų kelias: Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*, Vilnius, 2001, 456 p.

¹⁰ H. Šadžius, „VKP(b) CK Lietuvos biuras ir jo vaidmuo organizuojant pirmuosius pokarinius gyventojų trėmimus“ (toliau – H. Šadžius, „VKP(b) CK Lietuvos biuras...“), *Lituanistica*, Vilnius, 1999, Nr. 1(37), p. 31–32; to paties, „VKP(b) CK Lietuvos biuro veikla organizuojant tautinio pasipriešinimo slopinimą“ (toliau – H. Šadžius, „VKP(b) CK Lietuvos biuro veikla...“), *Lietuvos istorijos metraštis*, 1997, Vilnius, 1998, p. 240–270.

¹¹ P. Kalnius, *Etniniai procesai Pietryčių Lietuvoje XX a. antroje pusėje*, Vilnius, 1998, p. 45–51.

¹² P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa, 1997.

¹³ A. Paczoska, *Dzieci Jaltę. Exodus ludności polskiej z Wileńszczyzny w latach 1944–1947*, Toruń, 2003; tos pačios, „Powojenna ewakuacja ludności – sposób na rozwiązanie problemów etnicznych Wileńszczyzny“, *Opór wobec systemów totalitarnych na Wileńszczyźnie w okresie II wojny światowej*, Gdańsk, 2003.

¹⁴ P. Niwiński, *Okręg Wileński AK w latach 1944–1948*, Warszawa, 1999.

¹⁵ A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*, Toruń, 2001.

¹⁶ J. Wołkonowski, *Okręg Wileński SZP-ZWZ-AK w latach 1939–1945*, Warszawa, 1996; to paties, „ZWZ-AK ir etninių mažumų problema Vilnijoje“, *Pilietinis pasipriešinimas Lietuvoje ir Lenkijoje: Sąsajos ir ypatumai 1939–1956 m.* (toliau – J. Wołkonowski, „ZWZ-AK ir etninių mažumų...“), red. A. Anušauskas, Vilnius, 2004, p. 65–107.

¹⁷ A. Srebrakowski, op. cit., s. 117.

¹⁸ I. Mikłaszewicz, „Ocena kwestii polskiej

przez władze Litewskiej SRR 1944–1965 (wybrane problemy)“, *Studium Vilnense*, 1998, vol. 8, Nr. 1, s. 176–179.

¹⁹ Ibid., s. 177.

²⁰ О. Хлевнюк, „Л. П. Берия: пределы исторической реабилитации“, *Исторические исследования в России. Тенденции последних лет*, Москва, 1996, с. 139–154; В. Наумов, „Был ли заговор Берии? Новые документы о событиях 1953 г.“, *Новая и новейшая история*, 1998, № 5, с. 17–39; М. Рейман, „Поворот 1953 г. и проблема реформирования советской системы“, *Россия в XX веке. Реформы и революции*, т. 2, Москва, 2002, с. 314–338; V. Knoll, L. Koln, „Der Fall Berija. Protokoll einer Abrechnung“, *Das Plenum des ZK der KPdSU Juli 1953, Stenographischer Bericht*, Berlin, 1993; „Лаврентий Берия, 1953“, *Стенограмма шольского пленума ЦК КПСС и другие документы*, Москва, 1999; Ю. Жуков, „Борьба за власть в партийно-государственных верхах СССР весной 1953 г.“, *Вопросы истории*, 1996, № 5/6, с. 39–57; to paties, *Тайны Кремля. Сталин, Молотов, Берия, Маленков*, Москва, 2000, с. 574–660; С. Мерл, „Десталинизация или сохранение системы? Основная дилемма советской политики после смерти Сталина“, *Страницы российской истории. Проблемы, события, люди*, Санкт-Петербург, 2003, с. 106–116; А. Сухомлинов, *Кто Вы, Лаврентий Берия? Неизвестные страницы уголовного дела*, Москва, 2005.

²¹ Е. Зубкова, *Прибалтика и Кремль. 1940–1953*, Москва, 2008, 352 с.

²² Л. Максименков, „Признания Лубянского маршала. Неизвестный меморандум Лаврентия Берии о положении в Литве в 1953 году. Доклад министра внутренних дел СССР Л. Берии о ситуации в Литовской ССР Президиуму ЦК КПСС 1953 05 08“, *Независимая газета*, 2005 05 08, [http://www.ng.ru/printed/ideas/2004-12-03/11_beria.html](http://www.ng.ru/printed/ideas/2005-08-05/5_priznania; to paties, „Неуслышанное предупреждение. Меморандум Лаврентия Берии о положении на Западной Украине в 1953 году. Доклад министра внутренних дел СССР Л. Берии о ситуации в западных областях Украинской ССР Президиуму ЦК КПСС 1953 05 16“, <i>Независимая газета</i>, 2004 12 03, <a href=).

²³ Т. Таннберг, „Новый курс Л. Берии по

подавлению движения сопротивления в Прибалтике и Западной Украине весной 1953 г.“, http://www.eha.ee/raamatud/Tuna/lk192-210%20Tannberg%20Tuna_vene.pdf.

²⁴ H. Šadžius, „VKP(b) CK Lietuvos biuras...“, p. 31–32.

²⁵ H. Šadžius, „VKP(b) CK Lietuvos biuro veikla...“, p. 248.

²⁶ H. Šadžius, „VKP(b) CK Lietuvos biuras...“, p. 33.

²⁷ L. Truska, op. cit., p. 135.

²⁸ V. Tininis, *Komunistinio režimo...*, t. 2, p. 37.

²⁹ L. Truska, op. cit., p. 142.

³⁰ V. Tininis, *Komunistinio režimo...*, t. 1, p. 28.

³¹ Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. 1771, ap. 8, b. 272, l. 1.

³² Ibid., ap. 7, b. 249, l. 40.

³³ 1945 m. rugpjūčio 23 d. VKP(b) CK Lietuvos biuro pirmininko M. Suslovo kalba LKP(b) CK VII plenumo, ibid., ap. 8, b. 14, l. 26.

³⁴ Ibid., b. 266, l. 34–37; L. Truska, op. cit., p. 137.

³⁵ V. Tininis, *Komunistinio režimo...*, t. 1, p. 32.

³⁶ V. Tininis, *Sovietinė Lietuva...*, p. 32.

³⁷ LKP CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus pranešimas LKP CK 1953 m. birželio mėn. plenumo, LYA, f. 1771, ap. 131, b. 180, l. 56–57.

³⁸ J. Starkauskas, „Represinių struktūrų ir komunistų partijos bendradarbiavimas įtvirtinant okupacinį režimą Lietuvoje 1944–1953 m.“, Vilnius, 2007, p. 44–45.

³⁹ Autorius 1984–1986 m. tarnavo sovietinėje kariuomenėje ir pats galėjo tuo įsitikinti.

⁴⁰ A. Bubnys, „NKGB–NKVD prieš lenkų...“, p. 50.

⁴¹ N. Kairiūkštė, „Lenkų repatriacija...“, p. 124.

⁴² Ibid., p. 128.

⁴³ Ibid., p. 131.

⁴⁴ A. Bubnys, op. cit., p. 52–55.

⁴⁵ V. Stravinskienė, „Rytų ir Pietryčių Lietuvos...“, p. 48.

⁴⁶ Е. Зубкова, op. cit., с. 160.

⁴⁷ LKP(b) CK biuro 1950 m. spalio 1 d. posėdžio protokolas, LYA, f. 1771, ap. 90, b. 113, l. 2–6.

⁴⁸ Ibid., l. 4–5.

⁴⁹ LKP(b) CK biuro 1951 m. rugpjūčio 22 d. posėdžio protokolas, ibid., ap. 112, b. 96, l. 10–15.

⁵⁰ A. Bubnys, „Armija Krajoja ir sovietinis režimas Lietuvoje 1944–1945 metais“, *Lietuvos archyvai: Ką byloja KBG dokumentai*, t. 13, Vilnius,

1999, p. 40; Wacłowo Kisłowski 1945 m. rugpjūčio 17 d. tardymo protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 14392/3, t. 2, l. 33.

⁵¹ V. Benkus, *Valkininkų krašto ir Valkininkų parapijos partizanai: Atsiminimai* (rankraštis), Stasio Radžiaus asmeninis archyvas.

⁵² *Armija Krajova Lietuvoje*, d. 2, sud. K. Garšva, Vilnius–Kaunas, 1999, p. 123.

⁵³ J. Wołkonowski, „ZWZ-AK ir etninių mažumų...“, p. 104–105.

⁵⁴ Dainavos apygardos vado D. Jėčio-Ažuolio laiškas Merkio rinktinės vadui A. Ramanauskui-Vanagai apie padėtį Pietų Lietuvos srities partizanų štabe, apygardos partizanų santykius su lenkų partizanais ir kt., LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44618/3, l. 199.

⁵⁵ *Lietuvos partizanų Vytauto apygardos Tigro rinktinė (1945–1950 m.): Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 2003.

⁵⁶ V. Stravinskienė, „Rytų ir Pietryčių...“, p. 15.

⁵⁷ E. Grunskis, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais*, Vilnius, 1996, p. 61.

⁵⁸ N. Kairiūkštytė, „Lietuvos vokiečiai...“, p. 94.

⁵⁹ Ibid., p. 98.

⁶⁰ V. Tininis, *Komunistinio režimo...*, t. 2, p. 23.

⁶¹ V. Tarasonis, A. Bajoriūnas, D. Gediminskas, *Lietuvos tremtiniai Tadžikijoje*, Vilnius, 1992, p. 17; N. Kairiūkštytė, op. cit., p. 100.

⁶² V. Tininis, *Komunistinio režimo...*, t. 2, p. 38.

⁶³ S. Atamukas, op. cit., p. 295.

⁶⁴ Ibid., p. 291.

⁶⁵ Ibid., p. 295–296.

⁶⁶ B. Puzinavičius, op. cit., p. 5–7.

⁶⁷ П. Вагнер, „Несколько замечаний по поводу деятельности Л. П. Берии после смерти И. В. Сталина“, *Международный исторический журнал*, март–апрель 2001, № 14.

⁶⁸ LSSR vidaus reikalų ministro pavaduotojo L. Martavičiaus kalba LKP CK 1953 m. liepos mėn. plenumo, LYA, f. 1771, ap. 131, b. 189, l. 107–109; B. Puzinavičius, op. cit., p. 5–7.

⁶⁹ LSSR MT istorinė pažyma, Lietuvos Res-

publikos Vyriausybės kanceliarijos archyvas (toliau – LRVKA), f. R-754, l. 4.

⁷⁰ LYA, f. 1771, ap. 131, b. 189, l. 109; LSSR MT istorinė pažyma, LRVKA, f. R-754, l. 4; B. Puzinavičius, op. cit., p. 12.

⁷¹ LKP CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus baigiamoji kalba LKP CK 1953 m. liepos mėn. plenumo, LYA, f. 1771, ap. 131, b. 197, l. 1–5.

⁷² Лаврентий Берия. *Документы*, Москва, 1999, с. 48–55.

⁷³ LKP CK 1953 m. birželio mėn. plenumo nutarimas „Dėl SSKP CK nutarimo „Lietuvos SSR klausimai“, LYA, f. 1771, ap. 131, b. 178, l. 6; B. Puzinavičius, op. cit., p. 13.

⁷⁴ E. Зубкова, op. cit., с. 326.

⁷⁵ LKP CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus pranešimas LKP CK 1953 m. birželio mėn. plenumo, LYA, f. 1771, ap. 131, b. 180, l. 56–57; B. Puzinavičius, op. cit., p. 15.

⁷⁶ B. Puzinavičius, op. cit., p. 15; LSSR MT pirmininko M. Gedvilo kalba LKP CK 1953 m. birželio mėn. plenumo, LRVKA, f. R-754, ap. 4, b. 3062, l. 4–6.

⁷⁷ LKP CK Mokslo ir kultūros skyriaus vedėjo S. Lazutkos (Lazutkino) ir LKP Vilniaus m. komiteto sekretoriaus A. Paradausko kalbos LKP CK 1953 m. birželio mėn. plenumo, LYA, f. 1771, ap. 131, b. 179, l. 87, 131.

⁷⁸ Gen. J. Žiburkaus kalba LKP CK 1953 m. birželio mėn. plenumo, ibid., l. 111–113.

⁷⁹ LSSR MA viceprezidento J. Žiugždos kalba LKP CK 1953 m. birželio mėn. plenumo, ibid., l. 204.

⁸⁰ LSSR MT istorinė pažyma, LRVKA, f. R-754, l. 1; B. Puzinavičius, op. cit., p. 21.

⁸¹ V. Tininis, *Sovietinė Lietuva...*, p. 75.

⁸² Ibid., p. 84.

Gauta 2010 09 01
Lietuvos istorijos institutas,
Kražių g. 5, Vilnius

PRIEDAS. SSRS vidaus reikalų ministro Lavrentijaus Berijos 1953 m. gegužės 8 d. pažyma SSKP CK Prezidiumui apie padėtį Lietuvos SSR

1953 m. gegužės 8 d.
Lavrentijus Berija – SSKP CK Prezidiumui
Visiškai slaptai

SSKP CK PREZIDIUMUI

SSRS vidaus reikalų ministerija, atlikusi patikrinimą, nustatė, kad kova su nacionalistiniu pagrindžiu ir jo šnipų bei teroristinėmis gaujomis Lietuvos SSR yra nepatenkinamos būklės*.

Lietuvos SSR valstybės saugumo organai keletą metų kovojo su nacionalistiniu pagrindžiu ir jo ginkluotomis gaujomis daugiausia rengdami karines čekistines operacijas, puldinėdami gyvenamąsias vietas ir atlikdami masines taikių gyventojų kratas.

Karinėms čekistinėms operacijoms vykdyti buvo pasitelkiama MGB kariuomenė (iki 18 000 žmonių) ir reguliariai veikiančios vietos ginkluoti būriai, vadinamieji liaudies gynėjai (iki 10 000 kovotojų).

MGB kariniai daliniai ir liaudies gynėjų būriai buvo dislokuojami beveik visuose Lietuvos miestuose ir kitose gyvenamosiose vietovėse. Šiuo metu tokios įgulos yra 224 Lietuvos SSR gyvenamosiose vietovėse, neskaitant Pabaltijo karinės apygardos karinių dalinių įgulų.

1944–1952 m. Lietuvos SSR buvo suimta, nužudyta ir iš jos ištremta daugiau nei 270 000 žmonių, iš jų:

63 011 žmonių suimta apkaltinus juos priklausymu antisovietiniam nacionalistiniam pagrindžiui;

20 005 žmonės nužudyti kaip šio pagrindžio šnipų ir teroristinių gaujų nariai;

126 037 žmonės ištremti iš Lietuvos SSR kaip buožės, padėję slapstytis ir rėmę gaujų narius;

67 326 žmonės suimti prokuratūros ir milicijos organų.

Vadinasi, tuo laikotarpiu represuotų Lietuvos piliečių skaičius siekia iki 10 proc. bendro Lietuvos gyventojų skaičiaus**.

Nepaisant didelio represijų masto, padėtis Lietuvoje tebėra įtempta, nacionalistinis pagrindis vis dar gyvuoja ir vykdo aktyvią antisovietinę veiklą.

Tokia padėtis aiškintina ir tuo, kad per masines operacijas didelė dalis piliečių buvo suimti ir ištremti iš Lietuvos SSR remiantis nereikšmingais kaltinimais, o kai kada – ir be jokio pagrindo.

* Spausdinamą dokumentą būtina pakomentuoti. Jau pačioje pažymos pradžioje L. Berija Lietuvos SSR vadovybei meta nepagrįstą kaltinimą, nes 1953 m. pradžioje pagrindis respublikoje buvo palaužtas. Atskiros partizanų grupės laikėsi pasyviai ir įtampos respublikoje nebuvo jaučiama. 1952 m. partizanai iš viso įvykdė tik 93 antpuolius. Žr. Lietuvos SSR vidaus reikalų ministro pavaduotojo plk. L. Martavičiaus 1953 m. gegužės 18 d. pažyma apie banditinius antpuolius Lietuvos SSR 1952 m., LYA, f. K-1, ap. 3, b. 56/44, t. 1, l. 224. (Čia ir toliau – straipsnio autoriaus pastabos.)

** Nurodomas represijų mastas ir skaičiai iš esmės sutampa su Lietuvos istorikų pateikiamais duomenimis. Žr. A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius, 1996, p. 403.

Tokia padėtis negalėjo nesukelti didelės dalies respublikos gyventojų, kuriais nacionalistiniai elementai pasinaudojo priešiškiems tikslams, nepasitenkinimo. Nepatenkinti asmenys išėjo į pogrindį ir buvo įtraukti į ginkluotas diversines teroristines gaujas.

1944–1953 m. nacionalistinio pogrindžio gaujos nužudė 12 910 partinio-sovietinio aktyvo ir sovietinei valdžiai lojalių darbo žmonių.*

Toks antisovietinių elementų aktyvumas Lietuvos SSR aiškintinas dar ir tuo, kad agentūrinį-operatyvinį darbą išaiškinant nacionalistinį pogrindį Lietuvos SSR valstybės saugumo organai dirbo labai atmetinai. Tuo metu, kai buvo siekiama suimti žemesniųjų grandžių ir eilinius antisovietinių organizacijų narius, vadovaujantieji nacionalistinio pogrindžio centrai liko neišaiškinti, o jų vadeivos iki šiol nebaudžiami tęsia savo ardomąją veiklą, vadovaujami užsienio emigracijos centrų ir žvalgybų.

*Lietuvos nacionalistinį pogrindį įkūrė vokiečiai, o sutriuškinus fašistinę Vokietiją jo veiklai ėmė vadovauti Amerikos ir Anglijos žvalgybų tarnybos**.*

Nacionalistiniam pogrindžiui nuo 1949 m. vadovauja vadinamoji Lietuvos laisvės kovotojų sąjunga, kurios vadas – buvęs Lietuvos armijos Generalinio štabo kapitonas ŽEMAITIS.

Lygiagrečiai su teroristine ir diversine veikla nacionalistinis pogrindis tarp Lietuvos gyventojų vykdo aktyvią antisovietinę propagandą, platindamas laikraščius, brošiūras ir atsišaukimus, spausdinamus nelegaliose spaustuvėse, rotatoriais ir rašomosiomis mašinėlėmis keliais tūkstančiais egzempliorių. Kiekvieną mėnesį pasirodo nelegalus laikraštis „Laisvės balsas“ – šiemet jau išleisti keturi jo numeriai, kuriuose nagrinėjamos Lietuvos vidaus problemos, pateikiama informacija, surinkta iš antisovietinių „Amerikos balso“ ir BBC radijo laidų, spausdinami raginimai aktyvinti kovą su sovietų valdžia ir atplėšti Lietuvą nuo Sovietų Sąjungos.

Nacionalistinio pogrindžio organizacijos taip sužūlėjo, kad, siekdamas aprūpinti savo gaujų narius maisto produktais, drabužiais ir pinigais, „apmokestina“ ne tik gyventojus, bet netgi kolūkius, apiplėšinėja kooperatyvams, kolūkiams, sovietiniams ūkiams priklausančias parduotuves ir sandėlius. Be to, asmenims, prijauciantiems nacionalistiniam pogrindžiui, išduodamos specialios kortelės apie paimtus iš jų maisto produktus, drabužius ir pinigus, kuriose nurodoma, kad ateityje jas bus galima pateikti „teisėtai“ Lietuvos vyriausybei kaip atsiskaitymo priemonę.

*Nacionalistinis pogrindis organizaciniu pagrindu yra susijęs su lietuvių emigrantų centrais, įsikūrusiais Vakarų Vokietijoje, Anglijoje ir Švedijoje***.*

* Šie skaičiai artimi Lietuvos istorikų tyrimų duomenims. M. Pocius skaičiavimais, 1944–1952 m. nuo partizanų žuvo 11 536 partiniai ir sovietiniai aktyvistai bei kolaboravimu kaltinti civiliai ir jų artimieji. L. Berijos pažymoje nurodyta žuvus 1374 žmonėmis daugiau, tačiau gali būti, kad į pateiktą skaičių įtraukti ir sribai, kurių, pasak naujausių tyrimų duomenų, žuvo apie 1331. Žr. M. Pocius, *Kita mėnulio pusė. Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 metais*, Vilnius, 2009, p. 357–358.

** Stengdamasis kuo „svariau“ apkaltinti Lietuvos SSR valdžios institucijas, L. Berija dėsto akivaizdžiai melagingus teiginius. Pirma, 1953 m. pradžioje daugumos apygardų štabai jau buvo sunaikinti, jų vadai suimti arba nukauti, antra, užsienio emigracijos centrai ir Vakarų valstybių žvalgybos negalėjo vadovauti pogrindžiui, nes neturėjo su juo jokio ryšio, o rengtos žvalgybinės operacijos žlugo. L. Berija apie tai buvo gerai informuotas, bet sąmoningai klaidino SSKP CK Prezidiumo narius.

*** Tai neatitinkąs tikrovės teiginys. Partizanai neturėjo jokio ryšio su minimais emigracijos centrais.

Šiuos emigracijos centrus išlaiko ir jais naudojasi amerikiečių ir anglų žvalgybos. 1949–1953 m. šios žvalgybos permetė į Lietuvą 13 emisarių, aprūpintų radijo aparatais, ginklais ir pinigais.

Reikia pažymėti, kad Lietuvos nacionalistiniame pogrindyje ypatingą vaidmenį vaidina vietos katalikų dvasininkai, apimantys 90 proc. visų Lietuvos SSR tikinčiųjų.

Katalikų dvasininkai glaudžiai susiję su Vatikanu, o jų vadovai išventinti Popiežiaus. Lietuvoje šiuo metu yra šešios vyskupijos, sujungtos į tris vyskupijų valdybas, 675 bažnyčios, kuriose laiko pamaldas 754 kunigai, veikia kunigų seminarija, kurioje mokosi 75 klierikai.

Katalikų dvasininkai idėjiškai įkvepia nacionalistinį pogrindį, aktyviai dalyvauja kovoje prieš sovietų valdžią ir plėtoja veiklą tarp Lietuvos jaunimo, siekdami panaudoti jį antisovietiniams tikslams*.

Neatsižvelgdami į visa tai, Lietuvos SSR valstybės saugumo organai neturėjo tarp katalikų dvasininkų savo agentų. Užuoat nuolat dirbus kruopštų agentūrinį darbą ir bendrai su Lietuvos KP CK siekus suskaldyti katalikų dvasininkiją, pagrindinis Lietuvos SSR valstybės saugumo organų dėmesys buvo nukreiptas į katalikų dvasininkų represavimą. 1944–1953 m. valstybės saugumo organai suėmė 1 arkivyskupą, 3 vyskopus ir 3 vyskupijų valdytojus.

Nėra abejonių, kad Lietuvoje šios represijos sukėlė nacionalistinių elementų įtūžį ir gyventojų buvo suvoktos kaip „rusų okupantų vykdomas religijos ir lietuvių tautos persekiojimas“.

Kuo gi galima būtų paaiškinti tokius didelius Lietuvos SSR MGB organų darbo trūkumus?

Pirmiausiai jie aiškintini tuo, kad Lietuvos SSR MVD, o prieš tai MGB centriniame aparate, taip pat sričių ir rajonų skyriuose beveik nėra lietuvių tautybės darbuotojų.

B[uvusiame] Lietuvos SSR MGB centriniame aparate iš 496 operatyvinių darbuotojų tik 86 yra lietuviai, iš 17 skyrių viršininkų – tik vienas lietuvis, iš 80 skyrių viršininkų pavaduotojų – tik 6 lietuviai, o ką jau kalbėti apie tai, kad Lietuvos SSR valstybės saugumo ministras yra rusas drg. KONDAKOVAS, nepažįstantis vietos sąlygų, nemokantis lietuvių kalbos, be to, nesusitvarkantis su jam skirtomis pareigomis.

O jei kalbėtume apie rajonus ir sritis, tai ten reikalai parenkant lietuvių tautybės kadrus dar prastesni. Iš b[uvusios] MGB rajonų skyrių 87 viršininkų tik 9 yra lietuvių tautybės, o iš tokio pat skaičiaus rajonų milicijos skyrių viršininkų lietuvių yra tik 12; buvusioje MGB Kauno srities valdyboje iš 428 operatyvinių darbuotojų tik 88 lietuviai.

Taigi lietuvių tautybės asmenys beveik neįtraukiami į kovą su nacionalistiniu pogrindžiu, o rusų tautybės darbuotojai, nemokėdami lietuvių kalbos, negali užmegzti tinkamų ryšių su gyventojais, neturi galimybės asmeniškai verbuoti agentų ir, nesuvokdami vietos sąlygų, neretai užgauna lietuvių nacionalinės savivarbos jausmus.

SSRS MVD ėmėsi priemonių Lietuvos SSR MVD vadovybei stiprinti, nutarta atleisti iš vidaus reikalų ministro pareigų drg. KONDAKOVĄ, jį, taip pat ministro pavaduotojus pakeičiant lietuviais darbuotojais, priimant patikrintus lietuvių tautybės kadrus į darbą tiek

* Smarkiai represuoti katalikų dvasininkai tuo metu laikėsi gana atsargiai ir neprisidėjo prie kovos su sovietų valdžia.

centriniame aparate, tiek ir Lietuvos MVD rajonų skyriuose; siekiant parengti operatyvinių darbuotojų darbui MVD organuose ir karininkų Lietuvos milicijai, steigiama speciali čekistų mokykla ir milicijos karininkų mokykla, kurios bus komplektuojamos iš lietuvių tautybės asmenų.

Lietuvos KP CK privalo nuolat rūpintis, kad MVD būtų komplektuojama iš lietuvių tautybės darbuotojų.

Tuo pat metu SSRS MVD imamasi priemonių Lietuvos MVD organų operatyviniam-čekistiniam darbui pertvarkyti, siekiant sunaikinti nacionalistinį pagrindį, užkirsti kelią šnipų ir teroristinių grupių aktyviai veiklai ir tam, kad būtų perimti antisovietinio pagrindžio ryšiai su užsienio centrais ir užsienio žvalgybomis.

SSRS MVD imsis reikiamų priemonių, kad būtų užverbuota agentų iš įtakingų katalikų dvasininkijos veikėjų. Tuo pat metu kartu su Lietuvos KP CK bus dirbamas atitinkamas darbas siekiant suskaldyti katalikų dvasininkiją.

Susipažįstant su padėtimi b[uvusioje] Lietuvos SSR MGB, mums tapo žinoma, kad maždaug tokia pat padėtis panaudojant lietuvių tautybės kadrus yra ir respublikinėse, sričių, rajonų partinėse ir sovietinėse organizacijose.

Antai Lietuvos KP CK aparate iš 15 skyrių vadovų tik 7 yra lietuviai; Kauno srities partijos komitete iš 11 skyrių ir poskyrių vadovų – 2 lietuviai; Kauno miesto partijos komitete iš 8 skyrių vadovų – 1 lietuvis; Vilniaus srities partijos komitete iš 16 skyrių ir poskyrių vadovų – 3 lietuviai; Šiaulių srities partijos komitete iš 8 skyrių vadovų – tik 2 lietuviai.

Respublikos partijos komitetų antraisiais sekretoriais paprastai dirba rusų tautybės asmenys. Natūralu, kad, esant tokiai padėčiai, lietuvių draugai ne visai jaučia savo atsakomybę.

Tokia pat padėtis panaudojant lietuvių tautybės kadrus yra susidariusi ir Lietuvos SSR ministerijose. Štai Lietuvos SSR sovietinių ūkių ministerijoje iš 92 sovietinių ūkių direktorių tik 27 yra lietuviai; Žemės ūkio ministerijoje iš 132 MTS direktorių – 53 lietuviai, o iš 117 MTS politinių skyrių viršininkų – 68 lietuviai.

Raštvedyba tiek respublikiniuose, tiek rajonų Lietuvos SSR partijos organuose paprastai tvarkoma rusų kalba.

Savaime suprantama, visa tai negali neatsiliepti nuotaikoms kaime ir tarp lietuvių inteligentų, kurie susiję su nacionalistiniu pagrindžiu ir emigracija.*

Todėl būtina nuodugniai išnagrinėti padėtį Lietuvos SSR, keliant pagrindinį tikslą iš esmės spręsti lietuvių tautybės kadrų rengimo, ugdymo ir iškėlimo klausimą. Tuo pat metu Lietuvos KP CK turi parengti, o SSKP CK – patvirtinti plačią masinio politinio ir ideologinio darbo programą, kurią būtina įgyvendinti tarp Lietuvos gyventojų ir lietuvių inteligentų, patikrinti, ar nėra didelių iškraipymų sprendžiant kolūkių kūrimo ir administravimo klausimus, patikrinti mokesčių sistemą ir, kilus būtinybei, ją tobulinti.

* Klaidinantis teiginys: lietuvių inteligentai tuo metu nepalaikė ryšio nei su pagrindžiu, nei su emigracija.

** Latvijoje ir Estijoje tuo metu veikė tik keletas partizanų grupių ir pavienių kovotojų. Tautinis pagrindis nebuvo aktyvus.

*Atsižvelgiant į tai, kad dėl aktyvios nacionalistinio pagrindžio veiklos ir MVD organų darbo trūkumų beveik tokia pat padėtis yra Latvijos SSR ir Estijos SSR**, tuo pat metu bus imtasi atitinkamų priemonių pertvarkant šių organų darbą ir sustiprinant juos vietiniais vadovaujančiais kadrais.*

Siekiant teigiamai išspręsti klausimą, taip pat būtų tikslinga parengti atitinkamas priemones, susijusias su Latvijos SSR ir Estijos SSR komunistų partijos CK ir Ministrų tarybomis.

L. BERIJA

1953 m. gegužės 8 d.

Nr. 52/B

Tikra: Doblokonija (?)

Mašinosraščio originalas. Nežinomo asmens pabraukymai ranka. P. 135 – Molotovo sekretoriato antspaudas 30.6.1953 Bx. № M-3219. Nežinomo asmens pastaba: „Iš drg. Berijos“. Į bylą. I. Lapin (?) 27.VI.“

Rusijos valstybės socialinės politinės istorijos archyvas, f. 82, ap. 2, b. 897, l. 135–142. Originalas. Versta iš rusų k.

Skelbta: Леонид Максименков, „Признания Лубянского маршала. Неизвестный меморандум Лаврентия Берии о положении в Литве в 1953 году. Доклад министра внутренних дел СССР Л. Берии о ситуации в Литовской ССР Президиуму ЦК КПСС 1953 05 08“, Независимая газета, 2005 05 08; http://www.ng.ru/printed/ideas/2005-08-05/5_priznania, interaktyvus (žiūrėta 2008 m. sausio 30 d.).

Mindaugas Pocius

CHARACTERISTICS OF THE NATIONAL POLICIES OF THE SOVIET REGIME IN LITHUANIA FROM 1944 TO 1953

Summary

On the basis of the material documented in various archives and the latest historiography of Lithuania and other countries, this article seeks to research and summarise peculiarities and characteristics of the national policies of the Soviet regime in Lithuania between 1944 and 1953. The results of the primary research are provided and summarised.

The author aims to provide answers to the questions of what factors, reasons, and circumstances determined national policies, what was characteristic to them, and what interests of the Soviet government can be discerned in them. The article reveals the Russification campaign and

recruitment policy conducted by the Communist regime in Lithuania and describes the rather controversial policies of various periods with respect to Poles, the state anti-Semitic campaign, and the exiles of Germans. The author also focuses on the issue of the new national policies of Lavrentiy Beria. For the first time in Lithuanian historiography, Beria's extremely valuable address of 8 May 1953 to Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union about the political and public situation in the Lithuanian Soviet Socialist Republic is published.